

FORRÁSKÖZPONTÚ TÖRTÉNELEM

KAPOSI JÓZSEF–SZÁRAY MIKLÓS

TÖRTÉNELEM II.
KÉPESSÉGFEJLESZTŐ MUNKAFÜZET

ÉRETTSÉGI ADATTÁR

NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ

ÉVSZÁMOK

- 1000–1038:** I. (Szent) István uralkodása.
- 1054:** az egyházszakadás (szkizma). A római (nyugati, vagy latin) és a bizánci (keleti vagy görög) keresztény egyház hivatalosan is különvállik egymástól.
- 1066:** a hastingsi csata. A normannok legyőzik az angolszászokat, és megalakul az angol-normann állam.
- 1077–1095:** I. (Szent) László uralkodása (Árpád-ház).
- 1095:** az első kereszties hadjárat meghirdetése a Szentföld felszabadítására.
- 1095–1116:** Könyves Kálmán uralkodása (Árpád-ház).
- 1122:** az investitúra háborúban a pápaság és császárság megegyezése (a wormszi konkordátum).
- 1172–1196:** III. Béla uralkodása (Árpád-ház).
- 1205–1235:** II. András uralkodása (Árpád-ház).
- 1215:** a Magna Charta Libertatum (Nagy szabadságlevél) kiadása Angliában.
- 1222:** az Aranybulla kiadása Magyarországon.
- 1235–1270:** IV. Béla uralkodása (Árpád-ház).
- 1241–1242:** tatár (mongol) támadás a Magyar Királyság ellen.
- 1278:** a morvamezei csata, melyben Habsburg Rudolf német uralkodó legyőzi II. Ottokár cseh–morva királyt, s ezzel megalapozza a Habsburg-dinasztia hatalmát.
- 1301:** az Árpád-ház kihalása Magyarországon.
- 1302:** az első rendi gyűlés Franciaországban.
- 1308–1342:** I. (Anjou) Károly uralkodása Magyarországon (Károly Róbert).
- 1337–1453:** az ún. százéves háború Anglia és Franciaország között.
- 1342–1382:** I. (Nagy) Lajos uralkodása (Anjou-ház).
- 1351:** az Aranybulla megerősítése. Az ősiség, a kilenced kötelező beszédése és a nemesi jogegyenlőség törvénybe iktatása.
- 1356:** a német aranybulla kiadása.
- 1387–1437:** I. (Luxemburgi) Zsigmond uralkodása (Luxemburg-ház).
- 1389:** oszmán–török (a továbbiakban: török) győzelem a szerbek felett Rigómezőnél.
- 1396:** török győzelem a Zsigmond által vezetett kereszties hadak felett Nikápolynál.
- 1410:** lengyel–litván győzelem a Német Lovagrend felett Grünwaldnál.
- 1415:** Husz János eretnekké nyilvánítása és máglyahalála a konstanzi zsinaton.
- 1443–1444:** Hunyadi János téli hadjárata a Balkánon.
- 1448:** Hunyadi János veresége a rigómezei csatában.
- 1453:** a törökök elfoglalják Konstantinápolyt (Bizáncot).
- 1456:** Hunyadi János győzelme a törökök felett Nándorfehérvárnál.
- 1458–1490:** I. (Hunyadi) Mátyás uralkodása.
- 1492:** Kolumbusz Kristóf felfedezi az amerikai kontinenst. A középkor végének és az újkor kezdetének hagyományos dátuma.
- 1514:** a Dózsa György vezette parasztháború.
- 1517:** Luther Wittenbergben nyilvánosságra hozza az egyház megújítását célzó pontjait. A reformáció kezdete.
- 1526:** török győzelem a magyar seregek felett a mohácsi csatában.
- 1541:** a törökök elfoglalják Budát – a Magyar Királyság három részre szakad.
- 1552:** nagy török támadás a magyarországi végvárok ellen: Temesvár, Drégely, Eger.
- 1566:** Szigetvár ostroma, I. (Nagy) Szulejmán halála.
- 1588:** a spanyol hadiflotta (Nagy Armada) veresége az angoloktól. A spanyol állam hanyatlásának a jelképe.
- 1591–1606:** az ún. tizenöt éves háború a Habsburgok és az Oszmán Birodalom között Magyarországon.
- 1604–1606:** a Bocskai-felkelés Magyarországon a Habsburgok ellen.
- 1613–1629:** Bethlen Gábor uralkodása, Erdély aranykora.
- 1618–1648:** az ún. harmincéves háború Európában, melyben a vallási (katolikus–protestáns) és a nagyhatalmi ellentétek (Habsburg–francia) egymást erősítve jelennek meg.
- 1640:** Angliában a parlament szembe száll a királlyal, s kimondja feloszthatatlanságát.
- 1642–1649:** polgárháború Angliában a király és a parlament között.
- 1664:** Zrínyi Miklós (a költő és hadvezér) sikeres téli hadjárata. – A szentgotthárdi-csata a Habsburgok és a törökök között, illetve békekötésük Vasváron. – Zrínyi Miklós halála.

- 1686:** a törökellenes nemzetközi erők (Szent Liga) visszafoglalják Budát a törököktől.
- 1687:** a magyar rendek lemondanak a szabad királyválasztásról és az Aranybulla ellenállási záradékáról a pozsonyi országgyűlésen.
- 1689:** az ún. dicsőséges forradalom Angliában. A Jognyilatkozat kiadása, az alkotmányos királyság intézményének létrejötte.
- 1699:** a karlócai béke a Szent Liga és a törökök között.
- 1701–1714:** a spanyol örökösödési háború a Habsburgok és a Bourbonok, valamint a velük szövetséges hatalmak között.
- 1703–1711:** a Rákóczi-szabadságharc Magyarországon.
- 1705:** a szécsényi országgyűlés. Rákóczit vezérlő fejedelemmé választják.
- 1707:** Az ónodi országgyűlés, a Habsburg-ház trónfosztása.
- 1711:** a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke – kompromisszum a Habsburgok és a magyar rendek között.
-

NÉVTÁR

András, I.: Árpád-házi magyar király (1046–1060). Az I. István parancsára megvakított Vazul középső fia, aki apja halála után Kijevbe menekült, s itt keresztelték meg. Az István halála utáni zavaros időszakban (amelyet I. Péter és Aba Sámuel harca és a Vata-féle pogánylázadás jelez) hívta őt haza a magyar főurak egy része. András legyőzte, megvakíttatta Pétert, majd leszerelte a lázadó pogányokat, s folytatta a kereszténység megerősítését. Ő alapította pl. a tihanyi monostort (melynek alapítólevele az első magyar nyelvemléket őrzi). Megvédte az országot a német császár hadaitól (1051 és 1052), majd békét kötött a németekkel és fia, Salamon a német király nővérét vette feleségül. Uralkodása végén trónviszály tört ki András és öccse, Béla között (akinek jelentős szerepe volt a németek legyőzésében). Béla az ország egy részét, a hercegséget (dukátus) kormányozta, s Amikor András a fiát megkoronázta, Béla szembefordult vele, és legyőzte. András elesett a csatában, s a tihanyi apátságban temették el.

András, II.: Árpád-házi magyar király (1205–1235), III. Béla fia. Uralkodása idején vált nagy méretűvé a királyi birtokok és várak eladományozása. Ez a királyi földbirtokon és várakon nyugvó királyi hatalom meggyöngyüléséhez vezetett. A politikájával (birtokadományozások, pénzrontás, idegenek adott tisztségek) elégedetlen egyházi és világi előkelők, valamint a királyi szerviensek az Aranybulla kiadására kényszerítették (1222).

András, III.: magyar király (1290–1301). Az utolsó Árpád-házi uralkodó. Külföldön (Velencében) nevelkedett. Megkísérelte, a királyi hatalom megerősítését, de nem járt eredménnyel.

Anonymus*: a „Névtelen”, III. Béla király jegyzője (XII. század vége), a *Gesta Hungarorum* című regényes krónika (geszta) szerzője. Anonymus munkája inkább a saját korának, s nem a honfoglalás korának értékes forrása.

Jean d’Arc (XV. század első fele): az ún. százéves háború (XIV–XV. század) idején az angolokkal harcoló francia erőket vallási fanatizmusával mozgósító fiatal parasztlány (az „orleans-i szűz”), aki jelentős szerepet játszott Orleans visszafoglalásában és az akkori trónörökös (VII. Károly) királlyá koronázásában. Később az angolok elfogták, eretnekség és boszorkányság vádjával máglyán kivégezték.

Bakócz Tamás: esztergomi érsek (1497–1521). Jobbágycsaládból származott, s Mátyás alatt emelkedett egyre magasabb tisztségekbe. Hatalmas vagyont gyűjtött. 1513-ban közel állt ahhoz, hogy pápává válasszák. Miután ez nem sikerült, az új pápa török elleni kereszties hadjárat meghirdetésével bizta meg, amely végül a Dózsa-féle parasztfelkeléshez vezetett (1514).

Báthori István: erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1576–1586). Az erdélyi trónon az uralkodói hatalom erősítéséért és a Habsburg-terjeszkedés megállításáért küzdött. lengyel királyként sikerrel harcolt az oroszok ellen.

Bethlen Gábor: erdélyi fejedelem (1613–1629). Uralkodása idején Erdély aranykorát élte. A török Porta támogatásával lett fejedelem, és erős államhatalmat épített ki. Gazdaságpolitikájával fellendítette az ipart és a kereskedelmet. Gazdagon támogatta a kultúrát, az iskolákat. Zsoldos hadseregével a protestánsok oldalán bekapcsolódott a harmincéves háborúba (1619), s sikerei nyomán a rendek magyar királlyá választották (1620), amit nem fogadott el. Hadjáratai nem rendítették meg a Habsburgok hatalmát, de annyit ért, hogy a királyi Magyarország hét keleti vármegyéje a fennhatósága alá került, és a Habsburg-uralkodó biztosította a magyar rendek jogait (nikolsburgi béke, 1621).

Béla, III.: Árpád-házi magyar király (1172–1196). A bizánci udvarban nevelkedett, és bizánci segítséggel került trónra, majd fölszámolta a Magyarország fölötti bizánci befolyást. Uralkodása idején megszervezte az állandó királyi kancelláriát.

* A 9. évfolyamos adattárban is előforduló neveket csillaggal jelöltük.

Béla, IV.: Árpád-házi magyar király (1235–1270). Uralkodása első szakaszában a királyi hatalom megerősítése érdekében az eladományozott királyi birtokok visszaszerzésére törekedett. E politikája is hozzájárult ahhoz, hogy 1241-ben a tatár (mongol) seregek legyőzzék a magyar király seregét. A tatárok kivonulása után megszervezte az ország újjáépítését. Számos birtokot adományozott, s a új birtokosokat várépítésre kötelezte. Politikája hosszú távon a királyi hatalom további gyengüléséhez, a bárók megerősödéséhez vezetett.

Bocskai István: magyar főúr, majd erdélyi fejedelem (1604–1606), az első Habsburg-ellenes felkelés vezetője. Katonai sikerei nyomán – amelyet a hozzá csatlakozó hajdúknak is köszönhetett – békét kötött az udvarral (1606, Bécs), majd letelepítette a hajdúkat és kiváltságokat adományozott nekik. Elérte, hogy az udvar a törökkel is békét kötött (1606), véget vetve a pusztító tizenöt éves háborúnak.

Bonfini, Antonio: Hunyadi Mátyás itáliai származású udvari történetírója, a magyarországi humanizmus és reneszánsz jeles képviselője.

Colbert: XIV. Lajos francia király minisztere, aki a pénzügyekért felelt. Gazdaságpolitikájával az abszolút királyi hatalom anyagi alapjait teremtette meg. Támogatta a hazai manufaktúrák fejlődését és a kivitel növekedését. Gazdaságpolitikai elveit később merkantilizmusnak nevezték el.

Cromwell, Oliver (1599–1658): angol politikus, középirtokos család tagja. Az angol polgárháború egyik katonai vezetője. Nagy szerepe volt a király legyőzésében, kivégzésében és a köztársaság kikiáltásában. Ezután a parlamenttel szemben, a hadseregre támaszkodva egyre inkább diktatórikusan gyakorolta a hatalmat. Meghódította Írországot és Skóciát, s megtörte a holland közvetítőkereskedelmet (hajózási törvény, 1651).

Csák Máté: az Árpád-kor végének egyik bárója, aki az Árpád-ház kihalása (1301) után tartományúri hatalmat (kiskirályságot) épített ki az ország északnyugati részén (Trencsén központtal). I. Károlyt előbb támogatta, majd föllépett ellene. A rozgonyi csatában (1312) – bár nem őt győzték le – hatalma gyengült, de területe csak halála után (1321) került a király kezére.

Domonkos, Szent: a Domonkos-rend alapítója (1216). A koldulórendekhez tartozó domonkosok prédikációval térítették, és nagy szerepet játszottak a középkori oktatásban, de az inkvizítorok egy része is közülük került ki.

Dózsa György: kismemesi származású végvári vitéz, akit a török ellen toborzott kereszties had vezérének jelöltek ki 1514-ben. Amikor a megaláztatások miatt a keresztiesek föllázadtak a nemesek ellen, Dózsa lett a vezérük. A Temesvár alatt elszenvedett vereség után kegyetlen kínzásokkal végezték ki.

Erzsébet, I. (Tudor-ház): angol királynő (1558–1603). A királyi hatalom feltétlen érvényesítésére törekedett (abszolút uralkodó), de a parlamenttel egyetértésben kormányzott. Támogatta a tőkés vállalkozásokat (pl. a monopoljogok biztosításával), és intézkedései segítették a gazdaság fejlődését. Uralkodása idején az angolok legyőzték a spanyol flottát (1588) és Anglia tengeri nagyhatalommá vált. Megkezdte az angol gyarmatosítást és létrehozta a Brit Kelet-indiai Társaságot (1600).

Ferdinánd (Aragóniai): Aragónia és Kasztíliai királya (1479–1516). Kasztíliai Izabellával kötött házassága a két legjelentősebb hispániai állam egyesüléséhez és Spanyolország létrejöttéhez vezetett (1479).

Ferdinánd, I. (Habsburg): magyar és cseh király, (1526–1564), német-római császár (1558–1564). A Habsburgok osztrák ágának tagja, V. Károly öccse. Szapolyai Jánossal szemben (akit a rendek másik csoportja választott magyar királlyá) nem tudta egyesíteni Magyarországot, de sokat áldozott a török előrenyomulás feltartóztatása érdekében. Uralkodása idején egyre inkább elkülönült egymástól a Habsburgok „Dunai monarchiájának” és a spanyol tartományoknak a kormányzása. Diplomáciai érzéke miatt Ferdinándnak nagy

szerepe volt a németországi vallási ellentétek rendezésében (augzburgi vallásbéke). V. Károly lemondását követően ő lett a német-római császár.

Ferenc, Assisi, Szent: a Ferenc-rend megalapítója. Gazdag itáliai textilkereskedő családba született. Lemondott a vagyonról, a kényelmes életről, és szerzetesi közösséget hozott létre (1210). A ferencesek a hívekkel való közvetlen kapcsolat és a személyes példa erejével hirdették a keresztény értékeket. Vállalták a szegénységet, s adományokból tartották fenn magukat (koldulórend). Így Szent Ferencnek nagy szerepe volt a középkori vallásosság megújításában.

Fráter György, Martinuzzi (1482–1551): pálos rendi szerzetes, majd főpap és politikus, aki több fontos tisztséget kapott a Szapolyaiaktól. Fő politikai törekvése a „kettős királyság” (Szapolyai János és I. Ferdinánd) megszüntetése, az ország egységének helyreállítása. Megegyezett Ferdinánddal Erdély átadásáról, de a Habsburgok elégtelen katonai ereje miatt a törökkel is fenntartotta a kapcsolatot. Így Ferdinánd árulónak hitte, és megölette. Fráter György a Szapolyaiak tisztségviselőjeként szerepet játszott az önálló erdélyi állam alapjainak lerakásában is.

Fülöp, II. (Habsburg): Spanyolország királya (1556–1598). A gyarmatokról, illetve a spanyolok által birtokolt európai tartományokból (Németalföld, Dél-Itália) származó jövedelmekre és erős hadseregére támaszkodva abszolút uralkodóként kormányzott. Hatalmi céljai érdekében felhasználta az inkvizíciót. Uralkodása idején Spanyolország Európa legerősebb hatalma volt. Hajóhada 1571-ben legyőzte a törököket (lepantói csata). Uralkodása második felében vereséget szenvedett az angoloktól (1588), és Németalföld északi tartományainak (Hollandia) az elszakadását sem tudta megakadályozni.

IV. (Szép) Fülöp (Capeting-ház): francia uralkodó (1285–1314). Tovább erősítette a királyi hatalmat. Szembefordult a pápasággal, és hogy ehhez megfelelő háttérrel rendelkezzen, összehívta a franciaországi rendek első gyűlését (1302).

Galilei, Galileo (1564–1642): itáliai csillagász, fizikus. Igazolta (pl. távcsővel végzett csillagászati megfigyeléseivel) a napközponti világméretet és a bolygók keringését a Nap körül. (A Jupiter holdjai közül négyet ő fedezett fel.) Kidolgozta a világ végtelenségéről és a természet egységéről szóló tanítást. Híressé vált több mechanikai kísérlete is. Az inkvizíció perbe fogta, és emiatt átmenetileg visszavonta tanait.

Gellért, Szent* (kb. 980–1046): velencei származású bencés szerzetes, hittérítő, Imre herceg nevelője. Később csanádi püspök. A pogánylázadás során letaszították a mai Gellért-hegyről. Térítő munkája és mártírhála miatt szentté avatták (1083).

Gergely, VII.: pápa (1073–1085), az invesztitúraharc első szakaszának egyik főszereplője. Fő célja a pápa egyházon belüli hatalmának erősítése és a világi hatalommal szembeni elsőségének elismertetése. Megtiltotta a papok nőülését (cölibátus) és az egyházi méltóságok pénzért való árusítását (szimónia). A Német-római Birodalom püspökeinek kinevezése (invesztitúra) kapcsán szembekerült IV. Henrik német-római császárral, s átmeneti siker (Canossa-járás) után Gergely vereséget szenvedett.

Gutenberg, Johannes: német nyomdász, a mozgatható (és cserélhető) betűkkel történő könyvnyomtatás feltalálója 1450 körül.

Henrik, IV.: német-római császár (1056–1106). Fő célja a császári hatalom erősítése a birodalom egész területén, s ebben jelentős mértékben akadályozták őt a pápaság hatalmi törekvései. Ezért Henrik az invesztitúraharcban összeütközésbe került VII. Gergely pápával. Nevéhez kapcsolódik a Canossa-járás, amikor a pápai kiátkozás feloldását vezekléssel érte el.

Hunyadi János (1407/09–1456): a korabeli Magyarország egyik legnagyobb birtokosa (báró), fontos országos tisztségek (pl. erdélyi vajda) birtokosa, a török elleni harcok tehetséges hadvezére. A Zsigmond halála utáni trónviszályban I. Ulászló híve, s a király tragikus halálát (1444) követően Magyarország kormányzója (1446–1453). A törököket támadó hadjáratokkal akarta távol tartani déli határainktól. Ezek közül nem egy (pl. a 1443/44-es hosszú hadjárat) nagy hadvezéri teljesítmény, ám e hadjáratok egyre inkább az Oszmán Birodalom erőfölényét mutatták (pl. vereség Rigómezőnél, 1448). Legfényesebb haditette Nándorfehérvár várának megvédése (1456).

Husz János (1369–1415): csehországi pap, a prágai egyetem tanára, hittudós. Egyházi reformokat hirdetett (két szín alatti áldozás, anyanyelvű istentisztelet, Bibliához való visszatérés). A konstantzi zsinaton máglyahalálra ítélték. Kivégzése után bontakozott ki a huszita mozgalom.

Imre herceg, Szent (1007–1031): I. (Szent) István és Gizella fia, aki fiatalon vadászbaleset áldozata lett. Önmegtartóztató életét példának tekintve 1083-ban szentté avatták.

Ince, III.: pápa (1198–1216). Uralkodása alatt élte fénykorát az egyházi állam. Határozottan föllépett a különböző eretnekmozgalmakkal szemben. Ezért támogatta az uralkodása idején megjelenő kolduló rendeket (ferencesek, domonkosok). Kísérletet tett a keresztény egyházak egyesítésére is.

István, I., Szent:* Árpád-házi magyar fejedelem (997-től), majd király (1001–1038). Uralmát kiterjesztette az egész Kárpát-medencére, segítette a keresztény térítést, kiépítette a magyar egyházszerkezetet. A közigazgatás és a haderő alapjává a királyi várakat tette (vármegyék). Megvédte az országot a német támadással szemben. 1083-ban szentté avatták.

Iván, III. (Rurik-dinasztia): moszkvai nagyfejedelem (1462–1505). Felszámolta a tatároktól való függőség minden maradványát és megeremtetette az orosz egységet. Központosított államot épített ki, és Bizánc eleste után Moszkvát tette az ortodox vallás legfőbb központjává.

Izabella (Kasztíliai): Aragóniai Ferdinánddal kötött házassága révén jött létre Spanyolország (1479).

Julianus (?–1237): Domonkos-rendi szerzetes. Béla herceg (a későbbi IV. Béla) ösztönzésére 1235-ben szerzetes társaival elindult Keletre, és rátalált az őshazában (Magna Hungaria) maradt magyarokra. Második útja során (1237) hírt hozott a készülő tatár támadásról.

Kálmán, Könyves: Árpád-házi magyar király (1095–1116), I. (Szent) László unokaöccse és utóda. Megújította a bíraskodást, és enyhítette elődje szigorú törvényeit. Megszilárdította a Horvátország fölötti magyar fennhatóságot (horvát király is volt), és meghódította Dalmáciát. Öccse, Álmos herceg több összeesküvést is szőtt ellene, míg végül megvakította.

Kálvin János (1509–1564): a református egyház alapítója. Franciaországban született, s már fiatalon a reformáció híve lett, ezért a vallásüldözés elől Svájcba menekült. 1536-ban jelent meg fő műve, *A keresztény vallás tanítása* (más fordításban: *A keresztény vallás rendszere*), amely megalapozta a reformáció új irányzatát. Ennek egyik alaptétele az eleve elrendelés (predesztináció) tana. 1541-től Genf prédikátora. Itt alapítja meg a kálvini tanítások szerint működő új egyházat, amely az egyszerű, dolgos életet hirdette, elvetette a hierarchiát (minden hitközség önálló volt). A református egyház irányításában szerepet kaptak a világiak is (presbiterek).

Károly, I. (Károly Róbert): az Anjou-házból származó magyar király (1308–1342). Az Árpád-ház kihalása utáni trónharcok során fokozatosan felszámolta a kiskirályok uralmát. Hatalmát az újonnan fölemelt, s hozzá hű bárókra alapozta. Új alapokra helyezte az ország pénzügyeit: a kincstár számára a legjelentősebb bevételi forrást a regálék jelentették, értékálló pénzt veretett, s bevezette a kapudót. Gazdaságpolitikája egyaránt segítette az ország fejlődését (bányászat, kereskedelem) és a királyi jövedelmek növekedését. Az általa szervezett visegrádi királytalálkozó (1335) a magyar, a cseh és a lengyel uralkodó együttműködésének erősítését szolgálta.

Károly, V. (Habsburg): spanyol király (I. Károly néven, 1516-tól) és német-római császár (1519–1556). A korszak legjelentősebb európai uralkodója, aki hatalmas területek felett rendelkezett („birodalmában sohasem nyugodott le a nap”). Spanyolországban a rendek háttérbe szorításával, abszolút módon kormányzott, ám Német-római Birodalom széttagoaltságán nem tudott úrrá lenni, és a széttagoaltságot fokozó reformáció ellen is eredménytelenül lépett föl. Több háborút viselt Franciaország ellen itáliai területek birtoklásáért, s végül győzedelmeskedett. Németországi politikájának kudarcra miatt azonban lemondott a trónról: a császárságot és a Habsburgok dunai monarchiáját öccse, Ferdinánd, a spanyol trónt, az amerikai gyarmatokkal, Németalfölddel és az itáliai birtokokkal pedig fia, Fülöp örökölte.

Károli Gáspár (1530–1591): református lelkész, bibliafordító. A wittenbergi egyetemen tanult, majd Gönc város lelkésze lett. Fő műve az első teljes magyar (protestáns) bibliafordítás, amelyet 1590-ben, Vizsolyban nyomtatott ki (Vizsolyi Biblia).

Kézai Simon (XIII. század második fele): történetíró, Kun László udvari papja. *Gesta Hungarorum* című művében a hun–magyar rokonságot mutatja be, s érdekes módon magyarázza a magyar nemesség eredetét.

Kinizsi Pál (kb. 1446–1494): Hunyadi Mátyás legendás hadvezére. Molnárlegényből vált fontos katonai tisztségeket betöltő nagybirtokossá. (Székhelye Nagyvázsöny volt.) Mátyás több háborújában is harcolt, de hírnevét a Délvidék törökkel szembeni védelmével szerezte. Jelentős szerepe volt a török feletti kenyérmezei győzelemben (1479). Mátyás halála után szembeszállt a király fiával, Corvin Jánossal, és ő verte szét a zsold híján garázdálkodó „fekete sereget” (1492).

Kolumbusz Kristóf (1451–1506): hajós, az Újvilág (Amerika) felfedezője. Genovában született. Meggyőződése volt, hogy nyugat felé hajózva is el lehet jutni Indiába. Kitartó próbálkozás után végül a spanyol királynő támogatásával indult el, s hajóival 1492 októberében a közép-amerikai szigetvilág területén ért partot. Ezen kívül még három utat tett, amelyek során fölfedezte Közép-Amerika partvidékét, s a spanyol király nevében birtokba vette a területet. Mindvégig úgy hitte, hogy Indiában jár. Magányosan, szegényen halt meg.

Kopernikusz, Nikolausz (1473–1543): lengyel csillagász és matematikus. Fő művében (*Az égi pályák körforgásáról*) a középkori földközponthú (geocentrikus) világfelfogással szemben azt állította, hogy a Nap áll a világmindenség középpontjában (heliocentrikus felfogás), és körülötte keringenek a bolygók.

Lajos, I., Nagy (Anjou-ház): magyar király (1342–1382). Apjától, I. Károlytól rendezett országot, s tele kincstárat örökölt. Uralkodása alatt sokat hadakozott. Öccse (András) meggyilkolása után magának igényelte a Nápolyi Királyság trónját, s emiatt két hadjáratot is vezetett Itáliába (1347–1348, 1350). A katonai győzelmek ellenére politikai célját nem érte el. Eredményesebbek voltak a Dalmácia birtoklásáért Velence ellen indított háborúi. A Balkánra vezetett hadjáratai csak ideiglenes sikert hoztak. 1370-ben megörökölte a lengyel trónt, így perszonálunió jött létre Magyarország és Lengyelország között. Lajos kora fontos állomás mind a nemesség, mind a jobbágyság jogi egységesülésének folyamatában. Ezt tükrözi az Aranybulla 1351-es megújítása (ösiség, a kilenced kötelező beszédése). A kulturális fejlődést jelzi, hogy Lajos Pécsset egyetemet alapított (1367). Uralkodása idején terjedtek el Magyarországon a lovagi szokások.

Lajos, II. (Jagelló-ház): magyar és cseh király (1516–1526). Nem tudta megállítani a királyi hatalom gyengülését, a kincstári bevételek csökkenését. A török veszély növekedése ellenére az ország védelmi ereje tovább romlott, s bár felesége révén rokonságban állt a Habsburgokkal, külpolitikája sem volt sikeres a török támadás elhárításában. Amikor 1526-ban a szultán serege Magyarország ellen vonult, a védelemre sokkal kedvezőbb helyszínek helyett Mohácsnál ütközött meg a törökkel. A vesztes csata után, menekülés közben a Csele-patakba fulladt.

Lajos, XIV. (Bourbon-ház): francia király (1643–1715). Ötéves gyerekként kerül a trónra, s kiskorúsága idején Mazarin bíboros kormányzott helyette (1661-ig). Uralkodása idején kiteljesítette az abszolutizmust. Rendszerének alapját a Colbert gazdaságpolitikája eredményeként megnövekedett állami jövedelmek jelentették. Versailles-ban fényes palotát építtetett – az udvar fényét a hatalomból kiszorított, s reprezentációs szerepre kárhozott főnemesség biztosította. Megszervezte az állandó hadsereget, s a Habsburgok elleni háborúkban több területet is elfoglalt (pl. a Rajna-vidék egy része). A spanyol örökösödési háborúban azonban vereséget szenvedett a Habsburgoktól és szövetségeseitől.

László I., Szent: Árpád-házi magyar király (1077–1095). Hosszú trónharcok eredményeként kerül hatalomra. Megerősítette az István halála utáni belviszályok miatt meggyöngült keresztény magyar államot. Szigorú törvényeivel megszilárdította a magántulajdont, s büntette a pogány hagyományok követőit. Külpolitikai célja az ország beilleszkedése a keresztény Európába, és függetlenségének megóvása a német törekvésekkel szemben. Az investitúraharc idején a pápaságot támogatta, s elérte, hogy a pápa szentté avassa I. István, Imre herceget és Gellért püspököt. Meghódította Horvátországot (1091), s emiatt viszonya a pápasággal romlott. Megvédte az országot a keletről érkező nomádokkal (besenyők, kunok) szemben is. Halála után alakja köré legendakör formálódott, és később őt is szentté avatták (1192).

László, V. (Habsburg): magyar király (1440–1457), akit később a csehek is királlyá választottak (1453). Anyja csecsemőként koronáztatta meg. Vele párhuzamosan I. Ulászló is uralkodott Magyarországon 1444-ig, majd 1446-tól 1452-ig kormányzóként Hunyadi János irányította az országot. A Nándorfehérvár elleni török támadás hírére Bécsbe távozott (1456). Nevéhez fűződik Hunyadi László kivégeztetése és Mátyás bebörtönzése.

Leonardo da Vinci (1452–1519): itáliai polihisztor. Bár műveinek jelentős része befejezetlen, maradandót alkotott a festészetben (Utolsó vacsora, Mona Lisa, Az anghiari csata), a szobrászatban (Francesco Sforza lovas szobrának makettje) és a művészetelméletben is (a fényhatások és a látás elemzése). Foglalkozott anatómiával (ennek része volt a boncolás), mérnöki munkával (hadigépek, repülő szerkezetek) és várostervezési kérdésekkel is. Dolgozott a pápai udvar, Milánó, Firenze és Velence megbízásából, utolsó éveit pedig a francia király meghívására Franciaországban töltötte.

Lipót I. (Habsburg): német-római császár, cseh és magyar király (1657–1705). A franciák elleni háborúk miatt békére törekedett a törökkel, ami kiváltotta a magyar nemesség ellenállását (vasvári béke – Wesselényi-féle összeesküvés). Az uralma elleni elégedetlenséget jelezte a Thököly-felkelés (1678). Bécs török ostroma (1683) után elhatározta a török elleni háborút, s a nemzetközi hadak visszafoglalták Budát (1686), majd kiűzték a törököt Magyarországról (1699). A háborút kihasználva a pozsonyi országgyűlésen (1687) megszavaztatta a Habsburg-ház fiúági örökösödését, majd rendeletben biztosította, hogy Erdély továbbra se tartozzon Magyarországhoz (Diploma Leopoldinum, 1691). Magyarországot meghódított területként kezelte, s a sérelmek végül a Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez vezettek (1703).

Locke, John (1632–1704): angol filozófus. Fő műve az *Értekezés az emberi értelemről*. Elsősorban az egyén és a társadalom kapcsolatával és az emberi tudás kérdéseivel foglalkozott. Felfogása szerint az ember a természetből kapott szabadsága egy részéről lemondott a társadalom által biztosított előnyök kedvéért (társadalmi szerződés), de vele született jogait (jog az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz) az államoknak biztosítani kell. Ha ez nem biztosított, a nép felbonthatja a társadalmi szerződést. Az emberi ismeretek forrásának az érzékelést, a tapasztalatot tartotta.

Loyolai Ignác, Szent: a jezsuita rend megalapítója (1540). Katona volt, és súlyos sebesülése után kezdett a hit kérdéseivel foglalkozni. Az általa alapított új szerzetesrend fő feladatának a katolicizmus védelmét tekintette. Ennek érdekében a tagoktól szinte katonai fegyelmet követelt, és nagy hangsúlyt fektetett a magas színvonalú oktatásra.

Luther Márton (1483–1546): szerzetes (Ágoston-rend), hittudós, a reformáció elindítója. A wittenbergi egyetem tanáráként 1517. október 31-én vitára bocsátotta 95 pontból álló tételsorát, amelyek a búcsúcédulákkal összefüggésben az üdvözülés és a pápai hatalom kérdéskörét is érintették. Célja a katolikus egyház megújítása volt, de annak ellenállása miatt eszméi egy új keresztény egyház (evangélikus) kialakulásához vezettek. Luther tanításának lényege, hogy Isten kegyelméből, a hit által nyerhető el a bűnbocsánat, és ehhez nincs szükség az egyház közvetítő szerepére. Elvetett minden olyan egyházi tanítást és gyakorlatot, amely nem szerepel a Bibliában. Megkérdőjelezte a pápa hatalmát, az egyháziak kivételes helyzetét, a szerzetességet, és hitet tett az anyanyelvű igehirdetés mellett. Ezt a gyakorlatban azzal segítette, hogy német nyelvre fordította a Bibliát.

Machiavelli, Niccolò (1469–1527): itáliai politikus, író. Jelentős tisztségeket viselt Firenzében, s gyakorlati tapasztalatait összegezte, általánosította írásaiban. *A fejedelem* című könyvében az erős, központosított hatalom szükségességét igazolja. Az utókor nevéhez kapcsolja „a cél szentesíti az eszközt” elvét, mely szerint a politikai siker minden gátlástalan eszközt igazolhat.

Magellán, Fernando (1480–1521): portugál származású hajós, felfedező. A spanyol király támogatásával szervezett expedíciója 1519–1522 között körülhajózta a Földet. Magellán út közben a Fülöp-szigetekenél elesett a bennszülöttekkel vívott harcban, ám egyik hajója hazatért, így értékes megfigyelései, felfedezései nem vesztek kárba.

Mátyás, I., Hunyadi: magyar király (1458–1490): Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet fia. Királlyá választását követően a királyi hatalom megerősítésére törekedett. Megreformálta a központi hivatalokat, növelte a királyi bevételeket (füstpénz, rendkívüli hadiadó), állandó zsoldoshadsereget tartott fenn (fekete sereg). Reformjai nem számolták föl a rendi dualizmust, de a királyi hatalom jelentős megerősödését eredményezték. A törökkel szemben hatékony védekező politikát folytatott, s nyugaton sikeres hódító háborúkat viselt (Morvaország, Szilézia, Ausztria). Ennek eredményeként cseh királlyá választották (1469), de fő célját a német-római császári koronát nem nyerte el. Udvara a reneszánsz művészet egyik európai központjává vált. Különösen híres volt könyvgyűjteménye (corvinák).

Medici, Lorenzo: Firenze uralkodója (1469–1492). A Medici bankárcsalád tagja. Fényűző életével és művészetpártolásával kitűnt kortársai közül. Bőkezűen támogatta Leonardo da Vincit és Michelangelót is.

Mohamed, II. (Hódító): török szultán (1451–1481). Mehmed néven is szerepel. Elfoglalta Bizáncot (1453), és az Oszmán Birodalom székhelyévé tette, Isztambul néven. Befejezte a Balkán-félsziget meghódítását (további előretörését Hunyadi János állította meg Nándorfehérvárnál), és jelentős területeket foglalt el Kis-Ázsiában. Ő vette fel először fel a padisah címet, melynek jelentése: királyok királya.

Newton, Isaac (1643–1727): angol matematikus és fizikus. Fő műve: *A természetfilozófia matematikai alapelvei*. Az általános tömegvonzás és a mechanika törvényeinek megalkotásával óriási hatást gyakorolt a természettudományokra és a filozófiára, mert lehetővé tette a tárgyak világában tapasztalható jelenségek egységes értelmezését. Optikával is foglalkozott, s tökéletesítette a távcsövet. Vallási tárgyú, s a Biblia egyes részeit elemző írásai is fennmaradtak.

Pázmány Péter (1570–1637): esztergomi érsek (1616-tól), író, hitszónok. A magyarországi katolikus megújulás (ellenreformáció) egyik meghatározó személyisége. A Habsburgok híve, de mindig szót emelt a magyar érdekekért. Protestáns családba született, 13 évesen tért át katolikus hitre. Belépett a jezsuita rendbe, s művelt hittudós lett. A katolicizmus térnyerését képzetesebb, rátermettebb papok nevelésével, az iskolák fejlesztésével és a befolyásos nemesi családok megnyerésével akarta elérni. Bécsben papnevelő intézetet (a későbbi Pazmaneum), majd Nagyszombaton egyetemet alapított (1635). Vitairatait, prédikációit nyomtatásban terjesztette. Stílusának jellemzői az ízes magyarság, a szókimondás, a találó hasonlatok. Írói tevékenysége nagy szerepet játszott a magyar irodalmi nyelv megerősítésében.

Péter, I. Nagy (Romanov-család): orosz cár (1689–1725). A nagybirtokosokkal (bojárok) szemben megerősítette a központi hatalmat, s az orosz egyházat is irányítása alá vonta. Folytatta elődei terjeszkedő politikáját, melynek egyik célja volt, hogy az ország tengeri kikötőkhöz jusson. Ezért háborúzott az Oszmán Birodalommal és a svédekkel. Az utóbbiaktól elfoglalt területen építette föl új fővárosát Szentpétervárt. Oroszországot a nyugat-európai abszolút monarchiákhoz hasonló országgá akarta tenni. Mivel ennek nem voltak meg a belső feltételei, a modernizálás úgy valósult meg, hogy a cár despotikus hatalmával előírta a külföldi minták követését. Péter reformjaival megalapozta Oroszország nagy hatalmi helyzetét.

Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735): magyar nagybirtokos, erdélyi fejedelem, s a Habsburgok elleni szabadságharc vezetője, Magyarország „vezérlő fejedelme”. I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fia, a mostohaapja pedig Thököly Imre volt. Miután a császári csapatok elfoglalták Munkácsot (1688), Rákóczit elszakították családjától, s a bécsi udvar neveltette. Amikor hazatért Magyarországra, látván az itteni viszonyokat kapcsolatot keresett XIV. Lajossal, s ezért bebörtönözték. Megszökött a bécsújhelyi börtönből, és Lengyelországba menekült. Itt kereste meg a bujdosók küldöttsége, s kérésükre a Habsburg-ellenes harc élére állt. A kurucok gyors sikereket arattak, 1705-re az ország jelentős része ellenőrzésük alá került. Ebben szerepet játszott, hogy a Habsburgok haderejét lekötötte a spanyol örökösödési háború. Rákóczinak nagy problémákat kellett megoldani: az ország még nem heverte ki a török háborúkat, a gazdaság alig működött. A fő gondot azonban a szabadságharchoz csatlakozott nemesek, a katonaelemek („régikurucok”), valamint a jobbágyság ellentétei jelentették. Nagy feladat volt a kuruc hadsereg megszervezése és fegyelmének biztosítása. E problémákat csak részben oldották meg a Rákóczi által összehívott országgyűlések (Szécsény, 1705; Ónod, 1707; Sárospatak, 1708). A nyugati harctereken győzelmeket arató Habsburgok egyre több katonát tudtak Magyarországra küldeni. A növekvő nemzetközi elszigeteltség és a katonai vereségek miatt a kuruc vezetők – kihasználva Rákóczi lengyelországi távollétét – beszüntették a harcot (majtényi zászlóvetés) és megkötötték a szatmári békét (1711), melyet Rákóczi nem fogadott el. Száműzetésbe ment: először Franciaországban, majd 1717-től az Oszmán Birodalomban élt. Rodostóban halt meg. Francia nyelven írt Emlékiratai és latin nyelvű Vallomásai fontos történelmi források.

Rákóczi György, I.: erdélyi fejedelem (1630–1648). Megőrizte a fejedelmi hatalom tekintélyét, s uralkodása alatt tovább fejlődött Erdély gazdasága, kultúrája. Bekapcsolódott a harmincéves háborúba, s a hadjáratát lezáró linzi békében (1645) elérte a protestáns vallásszabadság kiterjesztését, a rendi jogok biztosítását Magyarországon. Műveltsége, mély vallásossága miatt „bibliás, örálló fejedelem”-nek nevezték.

Rákóczi György, II.: erdélyi fejedelem (1648–1660). Apja I. Rákóczi György, anyja Lorántffy Zsuzsanna. A fejedelemség megnövekedett erejét úgy értelmezte, hogy lehetősége van önálló, a törökkel nem egyeztetett külpolitikai lépésekre. Svéd biztatásra hadjáratot indított a lengyel trón megszerzéséért (1657). Vállalkozása kudarccal végződött. A svédek nem segítettek, s hiába kötött békét a lengyelekkel, a szultán által ellene küldött tatárok seregét fogságba ejtették. A szultán letette a fejedelmi trónról, de Rákóczi ellenállt. Végül a budai pasa csapataival vívott harcban halálos sebet kapott. Bosszúból a törökök feldúlták Erdélyt, s ekkor foglalták el a fejedelemség kulcsát, Nagyváradot is.

Richelieu (ejtsd: risöliő, 1585–1642): bíboros, XIII. Lajos, francia király államminisztere. Nagy szerepe volt az abszolutizmus kiépítésében, így a közigazgatási reformok bevezetésében (tartományok, hivatalnokrendszer), valamint a francia protestánsok (hugenották) vallásszabadságának korlátozásában.

Rudolf, I. (Habsburg): az első Habsburg a német-római császári trónon (1273–1291). Uralkodása trónharcokkal teli, zűrzavaros időszaknak vetett véget. A morvamezei csatában (1278) legyőzte II. Ottokár cseh királyt, és ezzel megszerezte a Habsburgoknak Ausztriát és Stájerországot. Családi birtokai bázisán sikerrel erősítette meg a központi hatalmat.

Savoyai Jenő (1663–1736): francia származású császári hadvezér. Gyöngé testalkata miatt a franciák katonáskodásra alkalmatlannak ítélték, ezért állt a Habsburgok szolgálatába. Eredményesen alkalmazta a tüzérséget és a korszerű vonalharcazatot. Részt vett Bécs török ostrom alóli felmentésében (1683), majd Buda várának (1686) visszafoglalásában. A török elleni felszabadító háború egyik főparancsnoka. Legnagyobb haditette a zentai győzelem (1697), amely békekötésre kényszerítette a törököket (Karlóca, 1699). A spanyol örökösödési háborúban nevéhez kötődnek a császáriak nagy győzelmei (pl. Höchstädt). A XVIII. század elején újabb török elleni háborúban a Temesközt is főlzsabadította. Magyarországon a Csepel-szigeten kapott birtokot, s fölépíttette föl a ráckevei kastélyt.

Servet Mihály (1511–1553): spanyol származású orvos, a XVI. századi protestantizmus egyik irányzatának, a szentháromság tagadóknak (antitrinitáriusok, Magyarországon unitáriusok) képviselője. Az irányzat elvetette a szentháromságot, azaz tagadta Krisztus isteni természetét és a Szentlélek létezését. Kálvin János hitvitára hívta Genfbe, majd a városi törvényszékkel máglyahalálra ítéltette.

Szapolyai János: magyar báró, erdélyi vajda, majd magyar király (1526–1540). A Jagellók idején köréje csoportosultak a köznemesek. Nagy szerepe volt Dózsa György legyőzésében és kivégzésében. A mohácsi csatában nem vett részt, mert seregével Erdélyt biztosította. A csatavesztést követően a nemesség egy része őt választotta királlyá, míg a másik rész I. (Habsburg) Ferdinándot. Miután Ferdinánd hadai legyőzték, a szultánhoz fordult (1529), s török támogatással megőrizte az ország nagy része fölötti uralmat. (Az övé lett Buda is.) Magyarország egysége érdekében megegyezett vetélytársával, hogy halála után mindenképpen Ferdinánd öröklje a trónt (váradai egyezmény, 1538), de halála után hívei ezt nem tartották be, ami Buda török megszállásához és az ország három részre szakadásához vezetett.

Szulejmán, I., Nagy, Törvényhozó (Oszmán-ház): török szultán (1520–1566). Jelentős területeket foglalt el Ázsiában (pl. Mezopotámia), Észak-Afrika partvidékén, és a franciákkal kötött szövetség miatt felújította az európai hadjáratokat. Nevéhez fűződik Magyarország meghódítása: elfoglalta Nándorfehérvárt (1521), majd 1526-ban Mohácsnál legyőzte a magyar király hadseregét. Kétszer kísérelte meg bevenni Bécs várát (1529, 1532), eredménytelenül. 1541-ben elfoglalta Budát, majd több hadjáratban meghódította az ország középső részét. Az 1552-es nagy támadást (Temesvár, Szolnok elfoglalása, Eger sikertelen ostroma) nem személyesen vezette. 1566-ban Szigetvár ostrománál, betegségben halt meg. A törökök jelentős törvényhozóként is tisztelik.

Tamás, Aquinói, Szent (1225–1274): Domonkos-rendi szerzetes, a skolasztika képviselője. A világ megismerhetőségének problémáival, a hit és a tudomány viszonyával foglalkozott. Arisztotelész filozófiájából (az anyagi és a szellemi világ egységének tanításából) kiindulva, azt vallotta, hogy az anyagi világot a tudomány eszközeivel (pl. a logika, a megfigyelés) ismerhetjük meg, az e fölötti kérdésekre pedig a hit adhat választ. Hit és tudomány azonban nem lehet ellentmondásban egymással, s ha igen, a hit igazságai a döntőek. Szent Tamás megalkotta a középkor legátfogóbb filozófiai rendszerét, a tomizmust, amely fenntartotta az egyházi tanítások elsődlegességét, de kimondta a világ tudományos vizsgálatának létjogosultságát is.

Tudor-ház: Anglia élén álló uralkodóház 1485 és 1603 között. Az angol történelem belviszályokkal terhes időszakát (rózsák háborúja) lezárva uralmuk békés gazdasági fejlődést hozott és megalapozta Anglia tengeri hatalmát. Leghíresebb uralkodói VIII. Henrik (1509–1547), aki megteremtette az anglikán egyházat, illetve I. Erzsébet, aki legyőzte a tengeren Spanyolországot, s megkezdte az angol gyarmatosítást. Mivel Erzsébetnek nem volt gyermeke, a dinasztia kihalt, s a trón a Stuartoké lett.

Vasco da Gama (1460–1524): portugál tengerész, felfedező. Afrika megkerülésével először jutott el Indiába (1498).

Vilmos I., Hódító: Normandia hercege, aki 1066-ban átkelt Angliába, legyőzte az angolszász királyt (hastingsi csata), és I. Vilmos néven angol király lett (1066–1087). Erős hűbéri államot épített ki, melyben minden hűbéres (vazallus) a királynak fogadott hűséget. Az egész országra kiterjedő birtokösszeírást rendelt el – ennek eredménye a Domesday Book.

Vitéz János (1408–1472): főpap, diplomata, előbb váradi püspök, majd esztergomi érsek (1465-től haláláig). A Hunyadiak híve, Hunyadi László és Mátyás nevelője, később Mátyás király tanácsadója és kancellárja. Nem értett egyet a rendek háttérbe szorításával, és a cseh háborúknál fontosabbnak tartotta volna a török elleni háborút, ezért csatlakozott a Mátyás elleni összeesküvéshez (1471). Mátyás elfogatta, és haláláig őrizet alatt tartotta. Vitéz János támogatta a művészeteket és a tudományt, s a korszak jelentős humanista tudósa volt.

Werbőczy István (1458–1541): ítélmester, s rövid ideig (1525) nádor a Jagelló-kori Magyarországon. II. Ulászló felkérésére írt jogi munkájában, a Hármaskönyvben (Tripartitum, 1514) összefoglalta a szokásjogot és korának rendi jogfelfogását. Megfogalmazta a köznemesség és a bárók jogegyenlőségét (egyazon nemesi szabadság), s azt hogy a király és a nemesek együttesen vezetik az országot. Ezt az egységet a Szent Korona jelképezi (Szent Korona-tan). A nem nemeseket kizárta a nemzet fogalmából. Művét végül nem emelték törvényerőre, s azt saját költségén jelentette meg, Bécsben. A nemesi törvénykezés számára azonban a Hármaskönyv egészen 1848-ig jogforrásként szolgált. A mohácsi csata után – amelyben nem vett részt – Szapolyai János híve, és a törökkel való jó viszony szorgalmazója. A Budát elfoglaló szultán Werbőczyt nevezte ki az itteni magyarok főbírójává, de még abban az évben megmérgezték.

Zrínyi Miklós (1620–1664): magyarországi főnemes, költő és hadvezér. Az ország déli részén fekvő birtokai és tisztsége (horvát bán volt) miatt vált a török elleni harc kulcsszereplőjévé. Legnagyobb sikerét az 1664 elején vezetett téli hadjáratban aratta (az eszéki híd felgyújtása). Írói munkásságát is a török elleni harc érdekében fejtette ki. Fontosabb művei: *Szigeti veszedelem*, *Tábori kis tracta*, *Vitéz hadnagy*, *Mátyás király életéről való elmélgedések*, *Az török áfium ellen való orvosság*. Sürgette a török elleni összefogást és – tapasztalva, hogy a Habsburgok békére törekednek a törökkel – meghirdette az önálló és állandó magyar zsoldoshadsereg szükségességét, sőt eljutott a nemzeti királyság gondolatáig. A vasvári békekötés után (1664) szembe fordult az udvarral. Ezt követően vadászbaleset áldozata lett.

Zsigmond, I. (Luxemburg-ház): magyar király (1387–1437) német és cseh király (1410), majd német-római császár (1433). Magyarországon a bárók hatalmával szemben eleinte reménytelennek tűnt helyzete (egy ízben fogságra is vetették). A királyi hatalom megerősítése érdekében szövetséget kötött a legerősebb bárói ligával (Cillei–Garai), és új embereket emelt országos tisztségekbe (pl. Ozorai Pipo), ellátva őket várakkal, birtokokkal. Igyekezett erősíteni a köznemességet, és segítette a városok fejlődését. A királyi tetszvényjog bevezetésével korlátozta a pápaság magyarországi befolyását. Már uralkodása kezdetén szembe került a törökkel. Az ország nemessége által elvárt támadó hadjárata kudarcot vallott (nikápolyi csata, 1396), de a déli végvárrendszer kiépítésével és a hadseregreformmal útját állta a török terjeszkedésnek. A konstanzi zsinaton sikerült fölszámolnia a több mint harminc évig tartó nyugati egyházszakadást, de nem akadályozta meg Husz János máglyahalálát. Az ennek nyomán kibontakozó háborúkat csak hosszú harcok árán tudta lezárni. Uralkodása végén tört ki Budai Nagy Antal parasztfelkelése.

FOGALMAK

abszolutizmus: a késő feudális monarchiák kormányzati rendszere a kora újkori Európában (XVI–XVIII. század). Az uralkodó a rendi gyűlés mellőzésével a tőle függő hivatalnoki testületre és bírói szervezetre, valamint a kezében levő fizetett hadseregre támaszkodva irányítja az országot. E hatalomgyakorlás alapját a megnövekedett uralkodói jövedelmek biztosítják. Az abszolutizmusra jellemző a nagy mértékű adóztatás. Sokan az abszolutizmust a modern állam első formájának tekintik, mert az ország egész területén érvényesíti a központi hatalmat, az ügyeket arra szakosodott hivatalok és hivatalnokok intézik, s az állam igyekszik beleszólni a gazdaság működésbe is.

alkotmányos monarchia: államforma, mely a XVII–XVIII. századi Angliában alakult ki. A király hatalmát a parlament által elfogadott alapvető törvények (alkotmány) korlátozzák. A törvényhozó hatalom és a pénzügyek a parlament kezében vannak. A kormányt (végrehajtó hatalom) a király nevezi ki, de tevékenységét a parlament ellenőrzi. Az angol alkotmányos királyság alapelveit Jognyilatkozatban fogalmazták meg – ennek lényege: lényege: „a király uralkodik, de nem kormányoz”.

allódiium*: a kora középkorban kialakult uradalmakban a földesúr saját kezelésű földje, melyet a jobbágyok robottal műveltek meg, cserében a jobbágytelek használatáért. (A saját kezelésű földbirtok másik elnevezése a majorság.)

anglikán (egyház): az angol államegyház, mely a reformáció nyomán, a XVI. században jött létre. Kialakulásának első lépése, hogy az angol egyház elszakadt a pápától (1534), és feje az angol király (VIII. Henrik) lett. megmaradt a püspöki szervezet, de a főpapi esküt a királynak tették. Megszüntették a szerzetesrendeket, s földjeiket a kincstár eladta. Bevezették az angol nyelvű igehirdetést. Később, I. Erzsébet uralkodása alatt alakították ki az anglikán hitelveket, amelyek sok kérdésben a kálvini reformációelveihez hasonlítottak (pl. úrvacsora, szentségek).

aranybulla: 1. az uralkodó arany függőpecsétjével (bulla) megerősített oklevél. **2.** A magyar történelemben II. András 1222-ben kiadott oklevele, amely orvosolta a bárók, a szerviensek és a várjobbágyok legfőbb sérelmeit. A király ígéretet tett arra, hogy egész vármegyéket nem adományoz el, idegeneknek nem ad tisztségeket, s nem rontja a pénzt. A szerviensek csak az országhatáron belül kötelesek saját költségre hadakozni. A bullában először fogalmazódnak meg a későbbi nemesi szabadságjogok (adómentesség, bírói ítélet nélkül nem foghatók el, a végrendelkezés szabadsága). A 31. cikkely feljogosította a bárókat és főpapokat a törvényszegő uralkodóval szembeni ellenállásra.

aztékok: közép-amerikai indián népcsoport. A térség legerősebb államát hozták létre a XIV. században, s a XVI. század elejére meghódították a mai Mexikó csaknem teljes területét. Birodalmuk jellemzője az ókori keleti államokhoz hasonló hatalmi berendezkedés és a sokistenhívő természeti vallás (napisten, esőisten stb.). Az aztékokhoz kötődnek a kultikus célokra és csillagászati megfigyelésekre emelt lépcsős piramistemplomok és a véres emberáldozatok. Fejlett kultúrájuk bizonyítéka pl. az év pontos kiszámítása, vagy jól tervezett építményeik, sok Európában már elterjedt találmányt azonban nélkülöztek (pl. a vas használata, lőfegyverek). Az Azték Birodalmat a spanyolok hódították meg (1521).

bán: méltóságnév a középkori magyar államban. A királyi központtól távol eső déli területek király által kinevezett vezetőit nevezték így (pl. horvát, szlavón, macsói, sói, ozorai, szörényi bán). Legfőbb feladatuk a határvédelem volt.

bandérium: a főurak (bárók) magánhadseregeinek elnevezése. Az elnevezés onnét ered, hogy a legnagyobb méltóságok a saját zászlóik alatt vonultak hadba (az olasz bandiera szó jelentése: zászló). A bandériumok a XIII. századtól terjedtek el Magyarországon, s a XIV–XV. században a magyar haderő legjelentősebb részét alkották.

bányaváros: a középkori Magyarországon a bányaművelés jogával rendelkező kiváltságos település (pl. Besztercebánya, Selmecebánya, Körmöcbánya, Szeben és Brassó). Alapítóik külföldi telepesek (többnyire németek). A bányavárosok többsége királyi fennhatóság alatt állt, a szabad királyi városokhoz hasonló jogokkal és önkormányzattal. Voltak földesúri fennhatóságú bányavárosok, mezővárosi jogokkal. A kitermelt bányakincsekkel a bányabér megfizetése után a bányászok rendelkeztek.

báró(k): tágabb értelemben a magyar főnemességet jelölő fogalom. A XIII–XVI. század között szűkebb értelemben az országos méltóságokat (nádor, tárnokmester, országbíró, vajda, bánok stb.) viselő személyeket nevezték így, s ez a cím nem öröklődött.

barokk: művészeti stílus és művelődéstörténeti korszak. A XVI. század második felétől (Itáliából kiindulva) hódított teret, és a XVIII. század végéig az uralkodó stílusirányzat volt Európában. Terjedése összefüggött a katolikus megújulással, az ellenreformációval, de van protestáns ága is. A barokk elnevezés az olasz „barocco” szóból ered, melynek jelentése: különös, szabálytalan, szokatlan. Építészetben a monumentalitásra törekvés, az épületek díszítésében és a képzőművészetben a mozgalmasság, a szín- és formagazdagság, a fény-árnyék játéka, az ünnepélyesség jellemzi. Tipikus barokk építészeti elemek a csavart oszlopok, a csigavonal, a hullámzó homlokzat. Az ünnepélyességet, a gazdagság érzését fokozza a bőséges aranyozás. Jelentős barokk zenei alkotások (Vivaldi, Bach, Haydn) és eposzok is születtek.

bekerítések: Angliában lejátszódó folyamat a XVI–XVIII. században. A földbirtokosok erőszakosan kisajátították (bekerítették) a falu határában addig a paraszttal közösen használt legelőket, sőt esetenként a bérlőknek használatba adott földeket is visszavették, hogy kiterjessék juhlegelőik területét a manufaktúrák növekvő gyapjúigénye miatt.

céh: iparszervezési forma és érdekvédelmi szervezet Nyugat-Európában a XI–XII. (Magyarországon a XIV.) századtól. Az azonos mesterséget űző mesterek hozták létre valamely felsőbb hatóság (király, földesúr) engedélyével. A céhek feladata volt az iparágon belül az utánpótlás biztosítása (inas – legény – mester) és a szűk piac miatt a verseny korlátozása. Meghatározták ki, milyen szerszámokkal, milyen alapanyagokból, mennyit és mennyiért termelhet. A céhen belül nem jellemző a munkamegosztás: a termék elkészítése az első munkafázistól az utolsóig egy kézben volt. A céhek biztosították a termékek jó minőségét, de akadályozták az újításokat és egy idő a termelés növekedését. A céhek fontos szerepet töltek be a város életében (védelem, rendfenntartás, vallási-kulturális feladatok) és szociálisan is gondoskodtak arra rászoruló tagjaikról (pl. a mester halála, munkaképtelensége esetén a családjáról).

corvina: olyan kódex vagy ősnymtatvány (1500 előtt nyomtatott könyv), mely megállapíthatóan Hunyadi Mátyás könyvtárához tartozott. A corvinák egykori számát 2000-2500-ra becsülik. Ma 216 eredeti corvinát ismerünk, s ebből 53 található Magyarországon.

egyetem: belső önkormányzattal rendelkező felsőoktatási intézmény a XI. századtól. (Az első egyetemek helyszínei: Bologna, Párizs, Oxford, Cambridge.) Az egyetem alapítását a középkorban a pápa hagyta jóvá. Élén a tanárok által választott rektor állt. Egy teljes egyetem négy fakultásból tevődött össze (hét szabad művészet, orvosi, jogi, teológiai fakultás). A XVI. századtól sok protestáns egyetem is híressé vált (Wittenberg, Genf, Heidelberg). Magyarországon először Pécsen (1367), majd Óbudán (1390 körül) és Pozsonyban (1467) létesült egyetem, de ezek gyorsan megszűntek. A XVII. században Pázmány Péter alapított egyetemet Nagyszombatban (1635), amely ma is működik Budapesten (Eötvös Loránd Tudományegyetem).

ellenreformáció (katolikus megújulás): a pápa által kezdeményezett mozgalom a XVII–XVIII. századi Európában. Célja a reformáció térhódításának megakadályozása. Ehhez szükség volt a római katolikus egyház megújítására, amelyet a tridenti zsinat indított el. Tisztázták a hittételeket, kimondták hogy a hitélet alapja a Biblia, de ennek tanításait a hagyományok is közvetítik (pl. a szentek példái, a pápák kinyilatkoztatásai). Fontosnak tartották, hogy az egyházat képezte, erkölcsös életű püspökök és papok vezessék. Az ellenreformáció sikerrel alkalmazta a reformáció fegyvertárát (könyvnyomtatás, iskolázás, viták), ugyanakkor igénybe

vette a katolikus uralkodók támogatását, adminisztratív eszközöket (pl. tiltott könyvek, protestánsokat korlátozó törvények) és az inkvizíciót. Az ellenreformációban jelentős szerepet játszott a jezsuita rend.

ereklye: a szentek földi maradványai vagy azoknak egyes részei, illetve a szentekhez köthető tárgyak. A középkor során ezek a kegyeleti tárgyak a szentek tiszteletének részét képezték.

eretnekség: valamely vallás vagy egyház tanításának ellentmondó tanok hirdetése, illetve valamely vallással, egyházzal szemben fellépő mozgalom. (Az eretnekséget valló személy az eretnek.) A középkori Európában a keresztény egyházzal szemben számtalan, általa eretneknek bélyegzett mozgalom (pl. kathar, albigen, bogumil, valdens, huszita) bontakozott ki. Az egyház hittérítő munkával, az inkvizíció létrehozásával és akár katonai fellépéssel (keresztes hadjárat) is küzdött az eretnekség ellen.

evangélikus: reformáció lutheri irányvonalát képviselő protestáns egyház (lutheránus vagy ágostai hitvallású egyháznak is nevezik). Luther Márton tanításai nyomán elveti az egyház hierarchiát, a szerzetességet, a szentek tiszteletét és azt hirdeti, hogy csak a hit által lehet üdvözülni. Papjainak (akiket lelkésznek neveznek) nincs felszenteléshez köthető különleges lelki hatalma, s házasodhatnak. A papok feladata a hit forrásának tekintett Biblia magyarázata és a szertartások vezetése. Két szentséget ismer el: a keresztséget és az úrvacsorát. Templomaikban nincs a belső díszítés (pl. freskók). Magyarországon az evangélikus vallás a XVI. században főként a német városi polgárság és a felvidéki lakosság körében terjedt el.

familiaritás: sajátos kapcsolat, függőségi viszony a nagybirtokosok és a kisebb birtokosok között a középkori Magyarországon (XIII–XVI. század), A kisebb birtokos a nagyúr (pl. báró) szolgálatába állva annak tágabb értelemben vett családjához (famíliájához) tartozott – elnevezése (familiáris) is innét ered. Részt vett ura birtokának igazgatásában, szolgált hadseregében, ezért védelmet és természet- vagy pénzbeli juttatásokat kapott. A familiáris nem állt ura joghatósága alatt, s birtokait sem urától, hanem a királytól kapta, s az szabadon szállt utódaira. Ezért a familiaritás nem keverendő a hűbériséggel.

fekete sereg: Hunyadi Mátyás állandó zsoldoshadseregének elnevezése a történeti forrásokban és a szépirodalomban. Nehéz- és könnyűlovasságból, gyalogságból és tüzérségből állt. A mozgékonyágáról és fegyverkeztségről híres sereg fönntartása megterhelte a kincstár költségvetését.

feudum* → lásd hűbérbirtok

főnemes: társadalmi csoport, a nemesség legfelsőbb rétegébe tartozó személyek elnevezése. Magyarországon e réteg tagjait többféleképpen nevezték (ispánok, majd bárók, s találkozunk a mágnás elnevezéssel is). A főnemesek a királyi tanács tagjaként már I. István kora óta részt vettek a királyi hatalom legfontosabb döntéseiben. Ők viselték a legfontosabb országos tisztségeket, s magánhadsereggel is rendelkeztek (bandérium). A társadalom rendi tagozódásának kezdetén elvileg azonos jogokkal rendelkeztek a többi nemessel (1351-es törvények), később egyre élesebbé vált a főnemesség és a köznemesség szembenállása. Az 1505-ös rákosi országgyűlésen már külön rendet alkottak. A kialakuló kétkamarás rendi országgyűlés (XVI–XVII. század) munkájában a főnemesek személyesen vehettek részt: ők alkották a felsőházat.

füstpénz: a jobbágyok által a királynak (a kincstárnak) fizetett adó. Hunyadi Mátyás vezette be a kapudó helyett. Ezzel megszüntette a korábbi mentességeket és növelte az adóalapot is, mivel a porták helyett a kisebb egységeket jelentő háztartásonként szedték.

gótika: a XII. században kibontakozó, és Európa nagy részén elterjedő korstílus. Építészetére jellemzőek a támpillérekkel megerősített vékony falak, a csúcsíves boltozat, a hatalmas köríves ablakok, színes üvegezéssel. A gótika elnevezése a reneszánsz művészektől származik, akik úgy tartották, hogy a kor építészetét a barbár gót törzsektől vette át.

gyarmatosítás: szűkebb értelemben az európai hatalmak Európán kívüli hódításai a XV. század végétől a XX. század elejéig. A gyarmatok nem rendelkeznek önállósággal, igazgatásukat a gyarmattartó ország (anyaország) látja el, s a cél a gyarmatok erőforrásainak (pl. ásványkincsek, növények) kiaknázása. A legfontosabb gyarmatosító hatalom a XVI. században Spanyolország és Portugália, majd helyüket Hollandia, Anglia és Franciaország vette át.

hajdúk: társadalmi csoport a XVI–XVII. századi Magyarországon. Kezdetben marhahajtókat neveztek így, akik a rájuk bízott állatokat fegyverrel is megvédték a vadállatoktól és a rablóktól. A XVI. századi háborús viszonyokat kihasználva fegyveres csoportokba szerveződtek (vezetők kapitányok és hadnagyok), s pénzért katonai feladatokat vállaltak (fegyveres kíséret, szolgálat földesúri magánhadseregekben vagy végvárakban). Számuk a tizenöt éves háború során gyorsan nőtt: földjüket veszített kisnemesek és jobbágyok, elbocsátott végvári vitézek csatlakoztak hozzájuk. Gyakran raboltak, fosztogattak, ezért az országgyűlések több határozatot hoztak ellenük. A császár ellen föllázadt Bocskai István seregének magvát a hajdúk alkották. Bocskai letelepítette, s kollektív nemesi kiváltságokban részesítette őket (nem fizettek adót, de katonai szolgálattal tartoztak), s ezt a rendelkezést császár is elismerte. Lakhelyeik a hajdúvárosok.

harmincad: külkereskedelmi vám I. Károly korától. (Az elnevezés már ezt megelőzően is létezett.) A regálék egyik fontos fajtája. A határhoz közel eső városokban (Pozsony, Szeben stb.) szedték. Értéke kezdetben a behozott áruk 3,33 %-át tette ki. Rendszeres szedésére csak a XV. századtól került sor.

hódoltság: a törökök által elfoglalt és az Oszmán Birodalomhoz csatolt magyarországi terület elnevezése a XVI–XVII. században. A központja Buda volt. Ezen a területen kiépült a török közigazgatás, de a török végvárakban mindvégig jelentős katonaság is állomásozott, ezért a hódoltság határvidéke állandó harcok színtere volt. Ugyanakkor a hódoltságról a magyar közigazgatás se mondott le: a vármegyék itt is igyekeztek beszélni a földesúri adókat és ítékeztek is. A hódoltság vallási és kulturális kapcsolata szintén megmaradt a királyi Magyarországgal és Erdéllyel.

hospes: a latin szó jelentése: vendég. Így nevezték a XI–XIII. századi Nyugat-Európából a túlnépesedés következtében Kelet- és Közép-Európába vándorolt parasztokat és polgárokat. A letelepedés fejében kiváltságokat és földet kaptak. A hospesek földművesek és bányászok, kisebb arányban iparosok voltak, aki elősegítették a termelés színvonalának emelését. Megjelenésük gyorsította a társadalmi változásokat (pl. a jogilag egységes jobbágság kialakulását).

humanizmus: filozófia, világnézet, művelődési áramlat a XVI–XVII. századi Európában. Lényege az emberközpontúság, amely szakítást jelentett a középkori istenközpontú világnézettel, de nem jelentette Isten létezésének tagadását. A humanista művészek és tudósok fontosnak tartották az egyén szabadságát, a szabad vizsgálódást és a kritikai szemléletet. A humanizmus felfedezte az antik görög és római kultúrát, és meghatározta a reneszánsz korstílust.

husziták: Husz János követői a XV. századi Csehországban. Céljuk a római katolikus egyház megreformálása de volt a mozgalomnak németellenes éle is. Az egyház tanításaiból és gyakorlatából (pl. szertartások) elvetették mindazt, amire a Bibliában nem találtak utalást. Két szín alatti áldozást (ostya és bor), anyanyelvű igehirdetést követeltek. Husz János máglyahalála (1415) kiváltotta a husziták fegyveres felkelését. Ennek során a huszizmus egy mérsékeltebb (kelyhesek) és egy radikálisabb (táboríták) irányzatra bomlott. A hadtörténelemben jelentős a huszita harcmodor (pl. szekérvár). A táboríták legyőzése után a mérsékelt irányzat kiegészített a császárral és pápával, s Csehországban létrejött a sajátos huszita egyház. A XV. század második felében Mátyás király a husziták elleni harc ürügyén vezetett háborút Csehország ellen. A huszizmus maradványait a Habsburgok számolták fel, a csehek fehérhegyi csatában elszenvedett vereségét követően (1620).

hűbéres (vazallus): a hűbéri rendszerben a hűbérúr (senior) által adományozott földbirtokért függőséget vállaló személy. A hűbéres esküt tett a hűbérúr iránti hűségre és kötelezettségei betartására. A kötelezettségek közül legfontosabb volt a fegyveres szolgálat, de ide tartozott a tanácsadás és a fogságba esett hűbérúr kiváltása. A hűbérúr bíraskodott hűbérese fölött és védelmet nyújtott neki. A hűbéres kapcsolatot hűbérbirtokkal (feudum) együtt a legidősebb fiú örökölte.

hűbérbirtok* (feudum): Nyugat Európában a X. századtól a hűbéresnek (vazallus) főleg katonai szolgálat fejében adományozott, öröklődő földbirtok. Az adományozás tényét és a vállalt kötelezettségeket szerződésben rögzítették. A hűbérbirtokot csak a kötelezettségek megszegése esetén a hűbéri bíróság vehette el.

inkák: fejlett dél-amerikai indián kultúra, amely fénykorát a XV–XVI. században, a konkvisztádorok megjelenése előtt élte. Az inkák a XV. század végére hatalmas birodalmat hoztak létre, amely kiterjedt a mai Ecuador, Peru, Bolívia és Argentína csendes-óceáni vidékére. Társadalmuk és államuk ókori keleti jellegű volt. Uralkodójuk a „Nap Fia” (Sapa Inka), ami utal természeti vallásukra. Az inkák birodalma ma is híres jó úthálózatáról, futárszolgálatáról, a csomóírásról és építészetéről. Fejlett volt itt a teraszos földművelés és az aranyművesség. Az inka birodalmat a spanyolok (Pizarro) hódították meg, nagyon kis erővel, amelyet a spanyol technikai fölény mellett a két inka uralkodó közötti testvérháború tett lehetővé.

inkvizíció: az eretnekek felkutatására és megbüntetésére létrehozott egyházi törvényszék. (A név a latin *inquirere* kifejezésből ered, melynek jelentése: vizsgálni.) Az inkvizíciót III. Ince pápa szervezte meg, s az lateráni zsinaton (1215) nyilvánították hivatalos egyházi intézménnyé, amelyet a püspökök felügyeltek. A reformáció elleni harc során a XVI. század közepén közvetlen pápai irányítás alá helyezték. Az inkvizíció előtt az eretnekséggel vádolt személynek kellett bizonyítania ártatlanságát. A vádlottat kínvallatásnak is alávetették, hogy beismerje bűnösségét. A büntetés a legsúlyosabb esetben máglyahalál lehetett.

investitúra: az egyházi méltóságokba történő beiktatás. Jelenti a vallási hatalommal való felruházást és az egyházi javadalomba (pl. birtokok) történő beiktatást. A Német–római Birodalom püspökségeibe való investitúra joga körüli vita vezetett a pápaság és a császárság közötti küzdelemhez (investitúraharc), amely kompromisszummal végződött. A rendiség korában az uralkodók sorra szereztek meg a pápaságtól az investitúra jogát.

ispán (latinul *comes*): a királyi vármegye vezetője, a vármegye területén a királyi hatalom képviselője. A király nevezte ki, akinek a nevében bíraskodott, vezette a vármegye hadát, beszédte a jövedelmeket, melyeknek harmada őt illette. A nemesi vármegye kialakulásával, a XV. századtól a vármegyék vezetőit főispánoknak nevezték. Velük szemben a vármegye igazi vezetőivé egyre inkább a megyei nemesség által választott alispánok váltak.

janicsárok (a török *jeni-cseri* kifejezésből, amelynek jelentése: új sereg): az Oszmán Birodalom jól kiképzett, zsoldért hivatásszerűen harcoló gyalogos katonái. Fő feladatuk a szultán védelme volt, de csatában a szultán gyakran a janicsárok bevetésével vívta ki a győzelmet. Fegyverzetük íj vagy puska, görbe kard, kétélű tőr és balta volt. A janicsárok utánpótlása rabszolgákból és a gyermekadó (*devsirme*) révén a szüleiktől elszakított keresztény gyermekekből származott. Alaposan kiképezték, és iszlám hívő törökké nevelték őket. A janicsárok együtt laktak, egész életüket a katonai szolgálat töltötte ki, a XVI. század közepéig a házasságot is tiltották nekik.

jezsuiták (jezsuita rend, Jézus Társaság): Loyolai Szent Ignác spanyol katonatiszt által alapított római katolikus szerzetesrend. A pápa 1540-ben engedélyezte működését. Fő feladata a katolikus hit és az egyház védelme. A rend erősen központosított (vezetője a Rómában székelő generális), és fő parancsa a feltétlen engedelmesség az előljáróknak. A jezsuiták korszerű és színvonalas képzésben részesültek, amelynek fontos része volt a vitakészség fejlesztése. A rend vezető szerepet játszott az ellenreformációban. A jezsuiták sok királyi, fejedelmi udvarban voltak gyóntatók és a gyerekek nevelői, így nagy politikai befolyással rendelkeztek.

jobbágy*: a kora középkor végére Nyugat-Európában a szabad harcosokból és volt colonusokból kialakult társadalmi csoport tagja. Európa más részein a felbomló törzsi társadalom szabadjai váltak fokozatosan jobbágyokká. A jobbágy a földbirtokos joghatósága alatt állt, az ő tulajdonában lévő földeken telket birtokolt (jobbágytelek). A földhasználat fejében urának különböző szolgáltatásokkal tartozott: ezek közül a legfontosabb a terményjáradék (terményeik egy részét beszolgáltatták), a munkajáradék vagy robot (az allódium megművelése, saját szerszámokkal és állatokkal, szállítás) és a különböző ajándékok. A terményjáradékot a virágzó középkorban felváltotta a pénzjáradék. A jobbágyok fizették az egyházi és az állami (uralkodói) adókat is. A X. század után fontos szabadságjoguk lett a szabad költözés, vagyis földesúr megválasztásának a joga, a jobbágytelek birtoklása és annak örökíthetősége.

Jognyilatkozat: az angol alkotmányos fejlődés fontos dokumentuma, melyet a Stuartok elűzése után (dicsőséges forradalom) Anglia trónját elfoglaló Orániai Vilmosmal fogadtatott el az angol parlament, 1689-ben. Biztosította a polgári szabadságjogokat és megfogalmazta a királyi hatalom korlátait, a parlament jogait, vagyis az alkotmányos monarchia alapelveit.

kamara: a királyi javakat (regálékot) beszedő és e javakat kezelő szervezet a középkori Magyarországon. Több kamara létezett a regálék típusa szerint (pl. sókamara, bányakamara, pénzverő kamara), s később területenként szerveztek kamarákat. A mohácsi csata után a Habsburgok egy központi kamarát szerveztek (Magyar Kamara), melynek székhelye Pozsony lett.

kancellária: a középkorban az oklevelek kiállításával foglalkozó uralkodói hivatal. Magyarországon III. Béla állította fel, s egészen mohácsi csatáig működött. Vezetője általában az ország valamely egyházi méltósága (többnyire az esztergomi érsek) volt. Az okleveleket jegyzők (nótáriusok) fogalmazták, az írnokok (scriptorok) tisztázták, s a kancellár hitelesítette pecsétjével.

kapuadó: I. Károly által bevezetett állami egyenes adó (a magyar történelemben az első), melyet az ország minden telekkel rendelkező jobbágyától beszedtek. Kapunként (azaz portánként) fizették (18 dénárt). Bevezetésére az évenkénti pénzváltás megszüntetésével kieső jövedelmek (a kamara haszna) pótlása miatt került sor, ezért nevezték kamara hasznának is.

katolikus (római) egyház*: a görög kifejezés jelentése: egyetemes. A középkor mindkét nagy keresztény felekezete (a nyugati és a keleti) magát egyetemesnek, vagyis katolikusnak tartotta, de az elnevezés az egyházszakadás (1054) után a nyugati, a római katolikus egyház megjelölésére szolgált, a görögkeleti, ortodox vagy pravoszláv egyházzal szemben.

keresztes hadjáratok: **1.** tágabb értelemben minden háború, amelyet az egyház hirdetett meg a nem keresztények vagy az eretnekek ellen (pl. reconquista, a husziták elleni háború). **2.** Szűkebb értelemben az 1096 és 1291 között indított hadjáratok, amelyeknek célja a Szentföld (és Jeruzsálem) felszabadítása. A keresztes háborúkban résztvevőknek az egyház a bűnbocsánat elnyerését ígérte.

kiközösítés (latinul: excommunicatio): súlyos bűnökért vagy eretnokségért a katolikus egyházban alkalmazott legsúlyosabb büntetés. A kiközösített személyt kizárják a hívek közösségéből, nem veheti fel a szentségeket (pl. nem házasodhat), nem részesülhet egyházi temetésben. A kiközösítettnek tett eskü érvénytelenné válik, ami a hűbériség idején az uralkodók számára nagy csapást jelentett. A középkorban a kiközösítést politikai célok elérésére is alkalmazták.

kilenced: a jobbágyok földesúrnak fizetett terményadója a középkori Magyarországon. A termés tizedét jelentette – a név onnét származik, hogy az egyháznak fizetendő tized után ez volt a kilencedik tized. Nagy Lajos 1351-es törvényei előírták, hogy a tizedet minden nemesnek kötelező beszednie jobbágyaitól. Az uralkodó a jobbágyi szolgáltatások egységesítésével azt akarta elérni, hogy a középnemesi birtokokról a munkakerő ne költözzön át a bárók birtokaira. A kilencedtörvény csak évszázadok alatt vált gyakorlattá. A kilencedet az 1848-as törvények törölték el.

királyi udvar: az uralkodó lakóhelyéül szolgáló épületegyüttes és az uralkodó személyes környezete, háztartása.

koldulórendek: a XIII. században alakult szerzetesrendek, amelyeknek célja a hívekkel való közvetlenebb kapcsolat révén a hitélet elmélyítése, a hit terjesztése. Bár létrejöttük eleinte a korabeli egyház bírálatát is jelentette (pl. a gazdagság, a hívektől való elzárkózás miatt), a pápa engedélyezte működésüket, mert úgy látta, hogy tevékenységükkel hatékonyan ellensúlyozzák az eretnekmozgalmakat. Elnevezésük is mutatja, hogy teljes szegénységet fogadtak, nem volt földbirtokuk, így a hívek adományaiból éltek. Legismertebb koldulórendek a domonkosok és a ferencesek, később azonban több koldulórend is alakult.

kolostor: a szerzetesek lakhelyéül szolgáló épületegyüttes. A szerzetesi mozgalommal együtt az V. században alakult ki Egyiptomban a remeték lakásaiból.

konkvisztádor (conquistador): a Latin-Amerikába érkező spanyol kalandorok – többnyire elszegényedett nemesek – neve (jelentése magyarul: hódító), akik kifosztották az indián őslakosságot, és vezető tisztségeket, címeket, birtokokat szereztek a gyarmatokon.

kormányzó: az uralkodót majdnem teljes jogkörrel helyettesítő tisztség, amelyet többnyire rendkívüli időszakokban töltenek be. A XV. században Hunyadi Jánost a rendi országgyűlés választotta kormányzóvá V. László kiskorúsága idejére (1446–1452). Szinte teljes királyi jogkört kapott, kivéve a 32 telek feletti adományozásokat, s azt, hogy főméltóságokra csak a mellé rendelt országtanács hozzájárulásával emelhetett valakit.

középkor*: az európai történelem ókor és újkor közötti szakasza, amely a legelterjedtebb nézet szerint a Nyugatrómai Birodalom bukásától (476) a XV. század végéig (Amerika felfedezése, 1492 vagy az itáliai reneszánsz kibontakozás) tartott. A középkorra jellemző a társadalom csoportjai közti jogi egyenlőtlenség, a különféle kiváltságok létezése és a földbirtok nagy jelentősége.

köznemes: a főnemességtől és a kispapoktól elkülönülő társadalmi réteg tagja a középkori Magyarországon. A köznemesség a XV. században alakult ki a rendi fejlődéssel párhuzamosan, s önálló rendet alkotott a XIX. század közepéig. A köznemesség a vármegyékben jutott jelentős politikai szerephez. A rendi gyűléseken először személyesen jelent meg, majd vármegyénként követekkel képviseltette magát.

kunok: török nyelvű nomád nép. A XI. században érkeztek a sztyeppén a Kárpát-medence előterébe, s innét többször betörték Magyarországra. (Szent László is harcolt ellenük.) A tatárjárást megelőzően IV. Béla sikertelenül próbálta betelepíteni őket az országba, hogy növeljék a király fegyveres erejét. Végül a tatárjárást követően Magyarországon, Havasalföldön, Moldvában és Bulgáriában letelepedtek. Magyarországon lakóhelyük sokáig kiváltságos terület volt (kun székek).

kuruc: a XVII. század második felétől a Habsburgokkal szembenálló fegyveres bujdosók, majd Thököly és Rákóczi katonáinak, illetve híveinek elnevezése.

labanc: német katonák elnevezése, amely a XVII. század második felétől a dinasztiahoz hű, a kurucokkal szemben álló magyarokat jelölte.

lovagi kultúra: az érett középkorban a hűbéri társadalom kiváltságos rétegének, a lovagságnak az életmódját tükröző világi kultúra. Jelenti bizonyos értékek (erő, ügyesség, bátorság, becsületesség, hűség) tiszteletét, követését, a társadalmi érintkezés szabályait (pl. a gyengék és a nők védelmét), sajátos irodalmat (fő téma: a küzdelem és a szerelem). Európában a XI. századtól bontakozott ki és a XV. századig tartott, Magyarországon az Anjouk és Zsigmond uralkodása alatt élte virágkorát.

manufaktúra: kézműves technikán alapuló tőkés üzem és vállalkozás. Nyugat-Európában XVI. századtól terjedt el, Közép-Európában a XVII. századtól. Létrejöttének feltétele a befektethető pénz (tőke) és a szabad munkaerő. A pénzt gyarapítani akaró vállalkozó (tulajdonos) biztosítja a termeléshez szükséges nyersanyagokat, szerszámokat és a műhelyt, s fizeti a terméket előállító dolgozókat (bérmunkások). A munkavégzéshez nincs szükség hosszú tanulásra (mint pl. a céhnél), mert a munkások részfeladatokat végeznek el: jellemző a műhelyen a belüli munkamegosztás. Az áruk minősége az egyre specializáltabb szerszámok miatt jó. A munkamegosztás miatt és azért, mert nincsenek szigorú céhes kötöttségek, a manufaktúra a céhnél többet és olcsóbban termelt.

merkantilizmus: a XVI–XVIII. században jellemző gazdaságpolitika, mely szerint az ország gazdagsága elsősorban a külkereskedelem hasznából származik. A merkantilisták arra törekedtek, hogy több árut adjanak el külföldön, mint amennyinek a behozatalára rákényszerülnek (aktív külkereskedelmi mérleg). Ennek érdekében szigorú védővámokkal korlátozták a behozatalt, és támogatták a kivitelt. Fejlesztették a kivitelre (exportra) termelő ágazatokat, vállalkozásokat. A merkantilizmus legismertebb képviselője Colbert, de ezt a gazdaságpolitikát követte Bethlen Gábor is.

mezőváros: földesúri fennhatóság alatt álló város. A város és a falu közötti átmenetet jelentette a magyar településhálózatban a XIII. századtól. A mezővárosok a városi kiváltságoknak csak egy részével rendelkeztek (egy összegben adózás, vásártartás), de a földesúr joghatósága (úriszék) alá tartoztak, adóztak a földesúrnak és nem keríthették magukat fallal körül. A mezőváros a felemelkedés lehetőségét adta a jobbágyoknak.

monopólium: valamilyen tevékenységre szerzett kizárólagos jog. A kora újkorban valamely áruval, vagy bizonyos térségekkel való kereskedelem kizárólagos joga, melyet az uralkodók pénzért adományoznak (pl. monopóliuma volt a Kelet-indiai Társaságnak az Indiával való kereskedelemre). Az angol királyok egyik fontos bevételi forrása volt.

nádor (nádorispán): kezdetben a királyi udvar ispánja, később a király után a legfőbb világi méltóság a feudális kori Magyarországon. Fontos bírói (a nemesség bírója) és katonai (király parancsára hadra kelő nemesi sereg vezetője) feladatai mellett a király távollétében annak helyettese volt. Hunyadi János koráig a király nevezte ki a nádort, majd a rendek választották. Ettől kezdve, mint a legfőbb rendi tisztségviselő, közvetített a király és a rendek között. Mátyás ún. nádori cikkelyeivel kiterjesztette jogkörét (első szavazat a királyválasztáskor, a kiskorú uralkodó gyámja). A Habsburgok azzal is felléptek a rendekkel szemben, hogy igyekeztek kiiktatni a nádori méltóságot (1562 és 1608 között a rendek nem választhattak nádort). A Bocskai-szabadságharc után, rendekkel kötött kompromisszum részeként ismét szabályozták a nádorválasztást és a nádor jogkörét (1608). Ezután az országgyűlés választotta a király által kijelölt két katolikus és két protestáns személy közül.

nemes: általános értelemben előkelő származású, kiváltságokkal rendelkező személy. Magyarországon a XIII. században a királyi szerviensek jelölésére használták. Az 1351-es törvények mondták ki az „egy és ugyanazon nemesi szabadság” elvét, mely a közép- és kismemesség számára volt különösen kedvező. A nemesség legfőbb kiváltsága földjének adómenetessége és a katonáskodás, de a nemeseket a bíraskodásban is megkülönböztették a „nemtelenektől”.

nyomásos gazdálkodás: földhasznosítási (művelési) mód a középkori Európában, amelynek lényege, hogy a talaj termőképességét a szántóterület egy részének pihentetésével állítják helyre. A kétnyomásos gazdálkodásnál a művelhető földterületet két részre osztják: az egyik felébe gabonát vetnek, míg a másik részt pihentetik, s legelőnek használják (ugar). A háromnyomásos gazdálkodásnál a földterület harmadába tavaszi, harmadába őszi búzát vetnek, míg harmadát pihentetik (ugar), s állatokat legeltetnek rajta. A nyomásos gazdálkodás meghatározta, hogy adott évben egy falu földművesei szántóikat hogyan művelték meg a határ különböző részein (nyomáskényszer).

oklevél: olyan hivatalos irat a középkori Európában, amelyet meghatározott formai követelmények szerint állítottak ki, és amely jogokat biztosított vagy azok igazolására szolgált. Az okleveleket Magyarországon a hiteles helyek készítették, latin nyelven. Pergamenre, később papírra íródtak.

ortodox egyház: a keleti keresztény egyház elnevezése. A görög kifejezés jelentése: igazhitű. Általánosságban ortodoxnak nevezük azt, aki mereven ragaszkodik egy hithez vagy eszmerendszerhez.

örökös jobbágyság (második jobbágyság): Kelet-Közép-Európa mezőgazdasági termelőire jellemző állapot a késői feudalizmus időszakában. A földesurak szigorították a jobbágyi függőséget, és növelték a jobbágyi szolgáltatások mennyiségét. Az örökös jobbágyság azért alakult ki, mert a XVI századi nyugat-európai árfordalom során a mezőgazdasági árak gyorsabban emelkedtek az iparinál, így az olcsóbban termelő Kelet-Közép-Európa a Nyugat mezőgazdasági ellátójává vált. Ennek hasznát a földbirtokosok a maguk számára akarták kisajátítani, ezért politikai hatalmukkal élve kiterjesztették majorságaikat (ezt robottal műveltették meg), akadályozták a szabad költözést és törvényekkel korlátozták a paraszti ártermelést.

ősiség: az öröklött (tehát ősi) nemesi birtokok öröklődésének szabályozása Magyarországon. Nagy Lajos 1351-es törvénye módosította az ősiséget: e tekintetben eltörölte a szabad végrendelkezést, és kimondta, hogy az öröklött birtok automatikusan az egyenes- vagy oldalági férfi utódra száll. Ha a család fiúágon kihalt, akkor a birtok visszaszállt a királyra (háramlási jog). Nagy Lajos törvénye – amely 1848-ig érvényben maradt – védte a nemesi birtokot a bárókkal szemben, s a háramlási jogon keresztül növelte a király jövedelmeit.

pápa: Róma püspöke, a római katolikus egyház feje és a középkorban a Pápai (Egyházi) Állam vezetője. 1059 óta a bíborosok testülete választja.

parlament: 1. választott törvényhozó testület, illetve az épület, amelyben e testület tanácskozik. Elnevezése koronként és országonként különböző lehet (országgyűlés, nemzetgyűlés, kongresszus stb.). A parlament a rendiség időszakában jelent meg (rendi gyűlés), s munkájában csak a kiváltságos rétegek (ide értve a polgárságot is) vettek részt. A rendi állam lényege a király és a parlament (rendi gyűlés) közötti hatalommegosztás, amely elsősorban a törvényhozásban és az adómegajánlásban jelentkezett. Az abszolutizmus idején a királyi hatalom a parlamentet háttérbe szorította. Angliában a dicsőséges forradalom után a parlament kezébe került a törvényhozó hatalom és a kormány (a végrehajtó hatalom) ellenőrzésének joga (alkotmányos királyság). 2. A legfelső bíróság elnevezése a középkori Franciaországban.

protestáns: a reformáció során a katolikus tanításoktól eltérő tanokat hirdető vallások, illetve a katolikus egyháztól szervezetileg is elkülönülő egyházak összefoglaló elnevezése. A név onnét ered, hogy a speyeri birodalmi gyűlésen (1529) Luther követői tiltakoztak (protestáltak) a vallásgyakorlatukat tiltó határozatok ellen. A legfőbb protestáns egyházak: evangélikus, református, antitrinitárius (unitárius), baptista, anglikán stb.

puritánok (tiszták): angliai reformációs mozgalom a XVI–XVII. században. Követői a katolikus vallásra emlékeztető szertartásoktól akarták megtisztítani az anglikán egyházat, s meg akarták szüntetni annak hierarchikus szervezetét (püspöki egyház). A puritánokat vallási és erkölcsi szigor, aszketikus életszemlélet jellemezte. A polgárháború idején a király ellen léptek fel, s több irányzatra bomlottak.

reconquista: a Pireneusi-félszigeten arab uralom alá került területek visszahódításának folyamata (a spanyol kifejezés jelentése: visszafoglalás). A folyamat a VIII–XV. század között zajlott, és elősegítette az egységes Spanyolország kialakulását. Az utolsó arab erő, Granada 1492-ben került vissza Spanyolországhoz.

reformáció: a katolikus vallás és egyház megújítására irányuló mozgalom, amely a XVI. században kezdődött, s végül a katolikus egyháztól független új egyházak kialakulásához vezetett. A reformáció lényege, hogy az egyháznak meg kell szabadulnia a hitélet fölöslegesnek ítélt hagyományaitól, külsőségeitől. A hit egyedüli forrása a Biblia, s az üdvözüléshez nem kell az egyház közreműködése. Ezekből az alapelvekből következik, hogy vallják a két szín alatti áldozást, elvetik a szerzetességet, a papi rend megkülönböztetett helyzetét, a papi nőtlenséget, az egyház pápát és a püspököket központba helyező hierarchiáját. A reformációt Luther Márton fellépése indította el (1517), s a további hitújítók (pl. Kálvin János, Servet Mihály) eszméi nyomán több irányzata alakult ki.

református: reformáció ún. kálvini irányvonalát követő protestáns egyház, illetve ennek az egyháznak a tagja. A református egyházak a XVI. század második felétől szerveződtek meg, országoként, illetve területenként. A protestáns egyházakkal való közös vonások mellett (pl. a papok feladata a hit forrásának tekintett Biblia magyarázata és a szertartások vezetése, két szentség: a keresztség és az úrvacsora elismerése, egyszerű, belső díszítés nélküli templomok) a református egyház fő megkülönböztető jegye a predesztináció (eleve elrendelés) tanítása és a szertartások sajátos rendje (pl. az úrvacsorán kovásztalan kenyér – ostya – helyett kovászos kenyeret használnak). A református egyház vezetésében a világiaknak is jelentős szerepe van (presbiterek). Magyarországon a református vallás a XVI. században főként a magyar nemesség és az alföldi mezővárosi lakosság körében terjedt el.

regálé: királyi felségjogon szerzett jövedelem. Magyarországon ilyenek voltak pl. a kamarahaszna, az urbura, a sómonopólium, a különböző vámok és adók. A regálék szerepe a királyi birtokok csökkenésével egyre nőtt. Már II. András igyekezett bevételeit a regálékra alapozni, ám a gazdaság fejlettsége csak az Anjouk idején érte el azt a színvonalat, amelynél a regáléjövödelmek meghatározóvá válhattak.

rendi dualizmus: a hatalom megosztása a király és a rendek között a középkori Európában. A rendek és a király a rendi gyűlésen (országgyűlésen) együtt hozzák a fontosabb törvényeket. A rendek leginkább az adó-megajánlás és a hadsereg fordítható pénz kérdéseibe szólnak bele. A törvények végrehajtása és a bírászkodás felső szinten a királyi hivatalok, alsóbb szinteken a rendek kezében van. A rendi dualizmus nem jelenti a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom elkülönülését, amely polgári korszakra (illetve az alkotmányos királyságra) jellemző.

rendi konföderáció: olyan feudális államberendezkedés, amelyre a szövetkezett a rendek hatalmi túlsúlya jellemző a királyi (központi) hatalommal szemben. Elsőként Lengyelországban alakult ki a XVI. század második felében. A Rákóczi-szabadságharc idején a kurucok a szécsényi országgyűlésen (1705) szintén szövetséget (konföderációt) kötöttek, és Rákóczi Ferencet vezérlő fejedelemmé választották. A szövetkezett rendek a városokat és a vitézlő rendet is magukba foglalták.

rendiség (rendi szerveződés): a feudális társadalom tagozódása, amely Nyugat-Európában a XIII. századtól, Közép-Európában a XV. századtól jellemző. A gazdasági és politikai fejlődés révén az azonos helyzetű és azonos kiváltságokkal rendelkező társadalmi csoportok rendekbe szerveződtek, s egyre erősebben érvényesítették akaratukat helyi szinten és a rendi gyűlés révén az országos politikában. A virágzó középkorban az államberendezkedés a rendiségre épült.

reneszánsz (= újjászületés): művelődéstörténeti korszak a XIV–XVI. században. Itáliában alakult ki. A szó az ókori görög-római értékek és az ókori művészet újjászületésére utal. Valójában a társadalomban, a gazdaságban történt változások (pénzgazdálkodás, a városok és a polgárság megerősödése) hatására a gondolkodásban, az életfelfogásban és a művészetekben bekövetkező változásokat jelentette. A reneszánsz hirdeti az e világi élet élvezetét, a természetszeretetet, az egyén felszabadulását a korábbi (pl. szigorú vallási) kötöttségek alól. Eszméi alapja a humanizmus. A reneszánsz művészetre jellemző az antik görög-római művészet szépségesményének, tematikájának, formavilágának átvétele, megújítása. A festészetben és a szobrászatban megjelentek a mitológiai témák és a hús-vér alakok, az építészetben a magasba törekvés helyett a vízszintes tagoltság, az ókorból ismert oszlopsorok, a timpanon és a kupola. A reneszánsz művészekre jellemző a kísérletező kedv, a versenyszellem és a művész egyéniségének előtérbe helyezése. A reneszánsz Itálián kívül először Magyarországon, Mátyás udvarában terjedt el.

rendkívüli hadiadó: az országgyűlés által Zsigmond óta alkalmanként megszavazott adó (a török veszélyre való tekintettel). Mátyás alatt már rendszeresen szedték, és Habsburg királyaink is igénybe vették.

robot: a jobbágyok munkaszolgáltatásának elnevezése a középkori Európában. A jobbágy kötelezettsége volt a földesúr saját kezelésben maradt földjeinek (allódiium vagy majorság) a megművelése, de lehetett a robot várépítés, erdőirtás és a földesúr terményeinek elszállítása is. A robotot a jobbágy a saját eszközeivel és állataival végezte. A virágzó középkorban a robot háttérbe szorult az egyéb jobbágyi szolgáltatások (pl. terményadó, pénzadó) mellett, majd a XVI. századtól Kelet-Közép-Európában a piacra termelő nemesség ismét növelte a jobbágyok robotkötelezettségét.

romanika (román stílus): korstílus, mely a római ókeresztény és bizánci művészet ötvözéséből keletkezett, és a XI–XIII. századi Európában vált meghatározóvá. Építészetének jellemzői a vastag falak, a szűk ablakok, masszív pillérek, félkörív alakú nyílások, félköríves térlefedés. A templomok falait élénk színű freskókkal díszítették. Az oszlopfőket és a külső felületet gyakran díszítik szobrok, domborművek, amelyek vaskosak, és általában elvont tartalmat ábrázolnak (pl. irigység, fősვნység, halál). Különösen díszes a kapuzat.

skolasztika: az ókori bölcséleten alapuló keresztény filozófia a középkorban azt a tudományt jelentette, amelyet a középkori iskolákban (scholákban) és az egyetemeken oktattak. A skolasztikus gondolkodók a XI. századtól Arisztotelészre támaszkodva kísérletet tettek a hitelvek filozófiai alapokra helyezésére. Ennek során vizsgálták a hit és a tudomány viszonyát, azt, hogy van-e értelme a tudományos vizsgálódásnak. A lehetséges válaszokból (a hit vagy a tudomány, az elsődleges) a szélsőségeket Aquinói Szent Tamás szorította vissza a XIII. században, amikor megfogalmazta, hogy a hit és a tudomány összhangba hozható.

szabad királyi város: csupán a király fennhatósága alatt álló, s széles körű kiváltságokkal rendelkező város a középkori Magyarországon. A magyarországi városok XIII–XIV. században kezdték elnyerni a nyugat-európai értelemben vett városi kiváltságokat. Ezek közül legfontosabbak: csak a kincstárnak fizettek adót (egy összegben), tisztségviselőiket (pl. a bírót) szabadon választhatták, a várost fallal vehették körül, vásártartási joguk volt. Jogi értelemben szabad királyi város az, amelynek feljebbviteli bírósága tárnokmester (Buda, Pest, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa, Kassa, Eperjes) vagy a királyi személynök (Székesfehérvár, Esztergom, Lőcse) volt. A rendi korszakban a szabad királyi városok követeket küldhettek az országgyűlésre. Gazdaságilag a legfejlettebb városok voltak: itt jelentek meg először a céhek, bár magas volt a mezőgazdasággal foglalkozók aránya is.

szászok: a középkorban (II. Géza korától) a Magyarországra érkező németek gyűjtőneve. Két nagyobb tömbben telepedtek le: a Szepességben (pl. Bártfa, Lőcse) és Erdélyben (Szeben, Beszterce, Segesvár, Brassó). Széleskörű szabadságjogokkal (privilégiumok) rendelkeztek, pl. külön vezetéssel és törvényekkel bírtak. Az erdélyi szászok jogait II. András kiváltságlevele rögzítette (1224), s ennek nyomán külön rendként épültek be Erdély társadalmába. (Az erdélyi szászok megyékhez hasonló közigazgatási egységeit székeknek nevezük.) A szászok többsége kezdetben mezőgazdasággal foglalkozott, később – a városok kialakulásával párhuzamosan – a bányászat és a kézműipar erősödött meg.

székelyek: a magyarság sajátos néprajzi jellegzetességekkel bíró csoportja. Eredetük vitatott: a hunokkal, az avarokkal és a kabarokkal is összefüggésbe hozzák őket. Az Árpád-korban határvédelmi feladatokat láttak el, s ennek köszönhetően keleten (Székelyföld) megőrizték közsabadságukat (katonai szolgálattal adóztak). A székelység kiváltságos népcsoportként tagolódott be Erdély rendi társadalmába, ezért is nevezték külön nemzetnek (kápolnai unió – három nemzet uniója, 1437). A XVI. században megkezdődött a szegényebb székelyek jobbágysorba süllyedése. A székelyek emiatt kitört felkelését János Zsigmond leverte (1562), de mivel katonai szolgálataikra szükség volt, szabadságuk egy részét megőrizték.

Szent Korona: a magyar királyok koronázási jelvénye, a magyar államiság egyik jelképe. Eredetéről, keletkezésének idejéről számtalan, sokszor egymásnak ellentmondó elmélet él a közvéleményben és a tudományos életben egyaránt. Két részből áll: az alsó, ún. görög koronából, amelyet Dukasz Mihály bizánci császár adományozott I. Géza királynak (vagy a feleségének) a XI. század második felében, és a felső, ún. latin koronából, amelyről csak annyit tudunk biztosan, hogy az alsó koronánál régebbi. A Szent Korona két részét a XII. században forrasztották egybe. A magyar királyokat a XIII. század második felétől csak a Szent Koronával történő koronázás után ismerték el teljes jogú uralkodónak. A rendi korszaktól a Szent Korona a rendek és király közösségét, azaz korabeli felfogás szerint a nemzet egészét jelentette (szentkorona-tan).

szerezetesség*: egyházi mozgalom, amelynek célja az elmélyült vallási élet megvalósítása, a hit terjesztése és erősítése. A szerzetesi mozgalom sajátos intézményeket hozott létre: a szerzetesrendeket. Ezekhez a zárt közösségekhez csatlakozhattak a világi élettől való elkülönülésre, a vallási és erkölcsi tökéletesség elérésére törekvő emberek (a szerzetesek). A szerzetesek általában szegénységi, tisztasági (szüzességi) és (az előljáró iránti) engedelmességi fogadalmat tettek. A szerzetesség más vallásokra is jellemző (pl. a buddhizmus, iszlám), de a fogalommal kapcsolatban elsősorban a kereszténységre gondolunk. A Nyugat-Európában elsőként kialakult szerzetesrendek (bencések –VI. század; ciszterciák, premonstreiek – XII. század) a hittérítést, a gazdasági tevékenységet, a kultúra terjesztését is feladatuknak tekintették. Később az egyházzal vagy vallási élettel elégedetlen csoportok újabb szerzetesrendeket hoztak létre (koldulórendek – XIII. század; jezsuiták – XVI. század), amelyek tevékenységükkel hozzájárultak az egyház megerősítéséhez.

szpáhi: könnyűlovas katona az Oszmán Birodalomban, aki a katonai szolgálatért nem öröklődő birtokot kap (szolgálati birtok). A szpáhikra épült a török hadszervezet. A szpáhikat sűrűn áthelyezték, s csak akkor tarthatták meg birtokukat, ha teljesítették kötelességeiket. A szolgálati birtokok rendszere engedelmes katonákat eredményezett, de a gazdaságot kiszipolyozta.

szultán: muszlim uralkodói cím. A XV. századtól viselték az oszmán-török uralkodók, akik a XVI. századtól egyben a kalifa címet is felvették.

tatár: török eredetű és nyelvű nép, amely a IX. századtól a Volga vidékén élt (fővárosuk Bulgar). A XIII. század elején a Belső-Ázsiában (Kína északi előterében) élő sztyeppeli lovas népeket (mongolokat) egyesítő Dzsingisz kán terjeszkedni kezdett. A XIII. század húszas éveiben a mongolok meghódították a tatárokat, akik csatlakoztak ehhez a nomád törzsszövetséghez. Ezért Európában és így Magyarországon is a mongolokat tatároknak nevezték. A Kijevi Nagyfejedelemség és Lengyelország meghódítása után a tatárok 1241–1242-ben Magyarországot is elpusztították, de egy év után hirtelen kivonultak az országból.

tized (dézsmá): az egyháznak fizetendő adó. Magyarországon Szent István törvényei rendelték el a tizedfizetést (II. törvény, 18 pont). A gabona, a bor, a juhok és méz után fizették, kezdetben terményben, majd a XIV. századtól inkább pénzben. Eleinte mindenki fizetett tizedet, de a XV. századtól már csak a jobbágyokat kötelezték erre.

trónfosztás: valamely uralkodó, vagy uralkodóház törvényes keretek között (pl. országgyűlésen) történő megfosztása uralkodói jogaitól. Magyarországon A Habsburg-ház trónfosztását először 1620-ban, a besztecei országgyűlésen, másodszer pedig 1707-ben, az ónodi országgyűlésen mondták ki.

újkor: az európai történelem hagyományos korszakolásában a középkor és a jelenkor közötti időszak elnevezése. Kezdetét a ma leginkább elfogadott nézet szerint Amerika felfedezéséhez (1492), végét pedig az első világháború kirobbanásához (1914) vagy befejezéséhez (1918) kötik. (Vannak akik kezdetének a reneszánsz kibontakozását, a reformáció elindulását vagy az angol forradalom kitörését tekintik.) Az újkorra jellemző a tökéletes termelés kibontakozása, a tökéletes vállalkozók társadalmi súlyának növekedése, a jogegyenlőtlenségen alapuló feudális társadalom átalakulása a jogegyenlőséget megvalósító kapitalista társadalommá. Az újkoron belül jól megkülönböztethető időszakasz a kora újkor (1789-ig, a nagy francia forradalom kitöréséig tart). Ebben az időszakban a feudális viszonyok fokozatosan háttérbe szorulnak, Európa vallási egysége felbomlik

(reformáció), kialakul a világkereskedelem, s új tartalmat nyer az Európa nyugati és középső, illetve keleti része közötti kapcsolat (Nyugat-Európa: centrum – Kelet-Közép-Európa: periféria).

uradalom: a középkori földesúri birtok gazdasági és igazgatási egysége. Több falut és az azokhoz tartozó szántókat, legelőket, erdőket foglal magában. Központja a vár vagy udvarház, ahová az uradalom népeinek adóját gyűjtötték össze. A földesúr az uradalmon élő népek felett bíraskodási joggal is rendelkezett.

úriszék: földesúri bíróság. A földbirtokos ítélkezett a birtokán élő jobbágyok és birtoktalan szolgák (pl. familiárisok) egymás közötti, vagy e személyek ellen kívülállók által indított peres ügyekben, illetve a birtokon elfogott bűnözők felett. Az úriszék ítélete ellen a megyéhez lehetett fellebbezni. A legnagyobb földesurak kiváltsága volt a pallosjog, amely azt jelentette, hogy az úriszék halálos ítéletet is hozhatott.

ültetvény: olyan nagybirtok, melyen többnyire egyfajta, intenzív munkát igénylő növényt (pl. dohány, kávé, gyapot) termesztettek, piaci értékesítésre. Az amerikai kontinensen terjedt el, és kezdetben főleg rabszolgamunkával művelték meg.

vajda: 1. szláv eredetű méltóságnév a középkorban (jelentése magyarul: vezér). Így nevezték a bolgárok és a lengyelek előkelőit, valamint Moldva és Havasalföld uralkodóit. **2.** Bárói méltóság a középkori Magyarországon. Erdélyben a vajda képviselte a királyi hatalmat. A legnagyobb katonai erővel rendelkező országos méltóság volt. **3.** Nagyobb csoport vezetője a cigányoknál.

várjobbágyok: a királyi vármegye katonaságának tisztjei. Személyükben szabadok voltak, csak fegyveres szolgálattal tartoztak, s nem öröklődő birtokuk is lehetett, amely a várbirtokhoz tartozott. Az ispán joghatósága alatt álltak, s nem léphettek ki a vármegyei szervezetből. A XIII. században, mikor a király egész vármegyét adományozott el, a várjobbágyok nehéz helyzetbe kerültek. Jelentős részük a jobbágygá vált (magukkal víve csoportjuk elnevezését), kisebb részük a szerviensekkel együtt a nemesség soraiba került.

vármegye: területi-közigazgatási egység Magyarországon. A vármegyék a királyi várak köré szerveződtek, és feladatukat a királyi várak tisztségviselői végezték el. Ezért nevezik *királyi vármegyének*, bár fennhatósága a határain belül levő egyházi és magánföldesúri birtokokon élőkre is kiterjedt. A vármegye élén az ispán (megyéspán) állt, aki a vármegye területén képviselte a királyi hatalmat: bíraskodott, adót szedett és a terület katonai vezetője volt. A vármegye ellátását a vár körüli királyi birtokok (várbirtokok) biztosították. Az első vármegyét Szent István szervezte, s a vármegyei hálózat Szent László uralkodása alatt épült ki.

A királyi várak eladományozásával a királyi vármegye *nemesi vármegyévé* alakult át. A megye területén élő kisebb birtokosok (akiket a XIII. század végétől nemeseknek neveztek) összefogva a nagybirtokosok ellen különböző jogokat kaptak a királytól (elsőként a bíraskodás jogát), és idővel az általuk választott tisztségviselők vették át a megye feladatainak ellátását. (Az első ilyen tisztségviselők a szolgabírók voltak, a bíraskodás terén.) A nemesi megye élén a király által kinevezett ispán (majd főispán) állt, helyettese – és az ügyek tényleges intézője – a nemesség által választott alispán, fő döntéshozó szerve a megyei közgyűlés, amelyen a megye minden nemesi részt vehetett. Ellenséges támadás esetén a nemesek megyéenként harcoltak a királyi seregben (megyei bandériumok). A nemesi megye az országgyűlés mellett a magyar rendiség legjelentősebb szerve volt, mivel biztosította, hogy az adószedés és a közigazgatás a rendek ellenőrzése alatt álljon.

várnépek: a királyi vármegye szolgáló lakói. Falvakban éltek, s a várjobbágyok fennhatósága alá tartoztak. Ők végezték a várbirtokon a mezőgazdasági és az ipari munkákat. A várbirtokok eladományozása után nagy többségük jobbágyosra süllyedt, kis hányaduk a nemesi rétegbe emelkedett.

városi önkormányzat: a középkori városok fontos kiváltsága, amely mely biztosította a város létét a feudális környezetben. A városok maguk választhatták elöljáróikat (polgármester, bíró) és plébánosukat saját jogszabályokat alkothattak, s az adókat közösen, egy összegben fizethették.

végvárrendszer: a török támadások kivédésére épített várak rendszere a XV–XVI. századi Magyarországon. A végvárak feladata az ellenség szándékainak, csapatmozgásának felderítése, utánpótlásának megakadályozása, a szárazföldi és vízi utak, átkelőhelyek biztosítása. A XV. században az ország déli részén (a Duna, a Száva és Dráva folyók mentén) húzódó végvárrendszer kiépítését Zsigmond király kezdte meg (első végvári vonal), és Mátyás folytatta (második végvári vonal). A mohácsi csata és Buda török kézre kerülése után a végvárrendszer az ország közepére, a hódoltság és királyi Magyarország, illetve Erdély határvidékére helyeződött át.

vetésforgó: földhasznosítási (művelési) mód, amelyben a nyomásos gazdálkodástól eltérően a megművelt terület egészét bevetik. A föld termőképességét pihentetés helyett trágyázással és a talajt különbözőképpen hasznosító növények váltogatásával (innen a vetésforgó elnevezés) biztosítják. A vetésforgóhoz éppen ezért kapcsolódik az istállózó állattartás és a talajt jelentős mértékben javító pillangós növények (borsó, bab) termesztése.

világkereskedelem: a nagy földrajzi felfedezések nyomán területileg kiterjedő, s árumennyiség tekintetében is jelentősen növekvő távolsági kereskedelmet leíró fogalom. A világkereskedelem megjelenése nem csak mennyiségi, hanem minőségi változás is: az intenzívebb kereskedelmi kapcsolatok révén a kontinensek és a kontinensen belüli régiók gazdaságai mindinkább egymásra utaltak, s gazdasági folyamataik egyre erősebben hatnak egymásra.

zarándok: valamely szent helyet, kegyhelyet (pl. egy szent sírját, Krisztus életének és kereszthalálának helyszínét, a Kába-követ), hitbuzgalmi okokból (természetfeletti erőktől való segítségkérés, hálaadás, a hit megerősítése) felkereső személy.

TOPOGRÁFIA

Amerika: nagy kiterjedésű kontinens, amelynek keleti partvidékét az Atlanti-, nyugati partvidékét pedig a Csendes-óceán határolja. Őslakói az indiánok. A középkor és a kora újkor időszakában Észak-Amerikában természeti népek éltek, míg Közép- és Dél-Amerika területét jól szervezett birodalmak foglalták el (maják, aztékok, inkák). E birodalmakat a spanyol gyarmatosítók meghódították, s kirablásuk után a területen bányákat (főleg arany- és ezüstbányákat) és ültetvényeket létesítettek. Amerikából a nemesfémeken kívül sok később fontossá váló növény került Európába: például a burgonya, a kukorica, a paprika, a paradicsom és a dohány. Észak-Amerikában az angol kivándorlók hozták létre telepeket, de a mostoha természeti viszonyok miatt a terület gyarmatosítását – az első angol kísérlet, Virginia (1584) után – csak a XVII. században kezdték meg az angolok, majd a franciák.

Antwerpen: Flandria jelentős kikötővárosa, a Schelde folyó torkolatánál. A XVI. századtól Európa egyik legfontosabb kereskedelmi központja – itt nyílt meg az első tőzsde (1531). A város a németalföldi szabadságharc idején a spanyol ellenes felkelők egyik központja volt. A háború folyamán a spanyol zsoldosok felölték. A pusztulás után a város elvesztette kereskedelmi-pénzügyi vezető szerepét, amelyet Amszterdam vett át.

Aragónia: az Ibériai-félsziget északkeleti részén, Földközi-tenger partvidékén fekvő állam. Jelentős szerepe volt az arabok kiűzésért folytatott háborúkban (reconquista). Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella házassága (1479) után a létrejövő Spanyolország része.

Bécs: Alsó-Ausztria központja a Duna jobb partján. A Római Birodalom idején Pannónia egyik fontos városa (Vindobona) – érintette a Borostyánkő út is. A középkorban a Frank Birodalom, majd a Német-római Birodalom része. Babenbergegek kihalása (XIII. század közepe) után a Habsburg-dinasztia központjává vált. A Habsburgok ellen harcoló Mátyás király 1485-ben elfoglalta Bécset, s öt év múlva e városban halt meg. A XVI–XVII. században többször volt a török hadsereg stratégiai célja Bécs elfoglalása, de a törökök csupán kétszer jutottak el a város falai alá (1529-ben és 1683-ban). Az 1683-as török ostrom elősegítette a törökellenes Szent Liga megalakulását és török kiűzéséhez vezető magyarországi hadjárat megindítását.

Besztercebánya: híres bányaváros a Felvidéken, a Garam folyó partján – az ún. alsó-magyarországi bányavárosok egyike. Jelentős arany- és rézbányászati központ volt. Német telepések alapították, s városi kiváltságait IV. Bélától kapta. Jelentőségét a török korban is megőrizte. A XVII. században országgyűléseket is tartottak itt. 1620-ban Besztercebányán választották királlyá Bethlen Gábort a magyar rendek.

Bizánci Birodalom*: a Keletrómai Birodalom elnevezése a középkorban. A középkor elején Európa legjelentősebb hatalma volt. A VI. században ideiglenesen kiterjesztette fennhatóságát Itáliára és Észak-Afrika földközi-tengeri partvidékének nagy részére, majd az arabok és a keletről érkező nomád népek előretörése miatt veszített jelentőségéből. Újabb fénykora a XI. században kezdődött, a bolgárok legyőzésével, s a XII. század végéig tartott. Ebben az időszakban jelentős befolyást gyakorolt Magyarországra is. A birodalom a levantei kereskedelem egyik haszonélvezője volt. Mivel területén a genovai kereskedők jelentős kedvezményeket szereztek, Genova vetélytársa, Velence elérte, hogy a 4. keresztes hadjárat csapatai elfoglalták fővárosát, Konstantinápolyt (1204). A Bizánci Birodalom visszaszorult Kis-Ázsiába (fővárosa Nikaia). Több mint ötven év múlva visszafoglalták Konstantinápolyt (1261), de ezután a birodalom már nem erősödött meg. A XIV. század közepétől a megerősödő oszmán-török állam egyre nagyobb területeit szállta meg, s végül a Bizánci Birodalom már csak a fővárost, Konstantinápolyt jelentette. 1453-ban elesett Konstantinápoly is, így a birodalom megszűnt.

Bizánc és a magyarok között a honfoglalás időszaka óta élénk kapcsolat állt fenn (lásd Bölcs Leó és Bíborbanszületett Konstantin írásait). I. Gézának Dukasz Mihály császár nagyrabecsülése jeléül koronát küldött. Szent László leánya, Piroska a bizánci trónörökös felesége lett, s az ő fia Mánuel, az egyik legjelentősebb bizánci császár. A XII. században a bizánci császárok többször beavatkoztak az Árpád-házon belüli trónviszályokba: így került túszként Bizáncba a későbbi III. Béla.

Buda: a középkori Magyar Királyság egyik legfontosabb városa, a XIV. század közepétől a mohácsi csatáig a magyar királyok székhelye. A tatárjárást követően IV. Béla kezdte itt kiépíteni a királyi várat, amely mellé város települt, magyar és német lakossággal. A XV. századra 10-15 000 lakójával Magyarország legjelentősebb városává, fontos kereskedelmi és kézműipari központtá emelkedett. Zsigmond, majd Mátyás király is jelentős építkezéseket végeztetett a budai királyi palotán, illetve a város erődítésein. 1526-ban a várost a török felgyújtotta, de kivonult, s a várat a szultán Szapolyai Jánosnak adta át. 1541-ben azonban török kézre került, s a budai vilajet központjává vált. Ez egyben az ország három részre szakadását is jelentette. A keresztény seregek többször megkísérelték visszafoglalni (pl. a tizenöt éves háború idején), de ez csak 1686-ban sikerült. Az ostrom azonban az egykori királyi székhely szinte teljes pusztulását eredményezte. Az udvar nem engedélyezte magyarok letelepedését a várba, így Buda a XVIII. században német városként indult fejlődésnek.

Cambridge (ejtsd: kémbridzs): angol város Londontól északra. Híres egyetemét 1209-ben alapították.

Champagne (ejtsd: sampany): tájegység és grófság Párizstól keletre, fontos kereskedelmi útvonalak kereszteződésében. A középkorban híresek voltak a champagne-i vásárok, amelyeken a levantei és a Hanza kereskedelem árucikkei cseréltek gazdát. A tartomány grófjai a XII. században visszaszorították az útonállókat, jelentős kedvezményeket adtak a kereskedőknek, s külön kereskedelmi bíróságokat is létrehoztak. A tartomány öt városa évente két-két vásárt rendezett. A vásárok hat hétig tartottak, így a vásári időszak a tartományban kitöltötte az egész évet.

Dalmácia: az Adriai-tenger keleti keskeny partvidéke és szigetvilága – kelet, északkelet felől Horvátország határolja. Lakói az olasz dalmátok voltak. A XI. század elején Könyves Kálmán szerezte meg, s ezután a XV. századig többé-kevésbé Magyarországhoz tartozott. 1241-ben IV. Béla a dalmáciai Trau városába menekült a tatárok elől. A dalmáciai gazdag kereskedővárosok (pl. Zára, Trau, Raguza, Spalato) fölötti fennhatóságért Magyarország és Velence többször háborúzott egymással. Nagy Lajosnak még sikerült biztosítania a magyar fennhatóságot, de halála után a dalmát városok kénytelenek voltak elismerni Velence uralmát, amely fennmaradt a török időkben is.

Debrecen: város a Tiszántúlon. A tatárjárást követően kezdett fejlődni, s a XIV. század közepén kapott mezővárosi kiváltságokat. Hunyadi János is birtokolta. A török korban az Alföldet, Erdélyt és a Felvidéket összekötő kereskedelmi utak mentén fekvő város fejlődése fölgyorsult, elsősorban a marha- és a gabonakereskedelemnek köszönhetően. Hol a királyi Magyarországhoz, hol az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, ami a város vezetésének jelentős mozgásteret biztosított. Fal nem védte, de ügyes politikával általában elkerülte az ellenséges hadak pusztításait. Egy időben a szultánnak is fizette a khász városok adóját. A XVI. század közepétől a magyarországi reformátusok egyik legjelentősebb központja (a kálvinista Róma), híres püspöke Méliusz Juhász Péter. A reformáció a város kulturális növelte szerepét: a debreceni református kollégium az ország egyik legrangosabb oktatási intézményévé vált, s nyomda is működött itt. A XVII. század végén kapott szabad királyi város rangot.

Eger: város a Mátra és a Bükk között, a Felvidék felé vezető út mentén. Püspökségét Szent István alapította. A XIV. századtól fontos szőlő- és borászati központ. A mezőváros középkori fénykorát Mátyás király uralkodása alatt élte. A török időkben végvárrá vált. 1552-ben Dobó István vezetésével az egriek visszaverték a török ostromot, azonban 1596-ban a vár elesett. A hódoltságban is fontos város, az egri vilajet központja. A török kiűzése után (1687) az egri várat I. Lipót parancsára felrobbantották. A Rákóczi-szabadságharc időszakában itt volt Rákóczi erőd főhadiszállása.

Erdély*: Magyarország keleti felén elterülő, már a középkorban is külön közigazgatású terület. Élén a király által kinevezett vajda állt. Gazdaságilag fontos volt só- és ércbányászata. A XII. századtól németek (szászok), települtek be ide, akik kiváltságokat kaptak a magyar királyoktól. A XIII. századtól egyre több pásztorkodással foglalkozó román (vlach) vándorolt be Erdélybe. Sajátos magyar népcsoportot jelentettek a kiváltságos székelyek is. (A szászokra és a székelyekre nem terjedt ki az erdélyi vajda fennhatósága.) A különböző kiváltságok miatt később Erdély három rendi területre tagolódott: magyar megyékre, székely és a szász székelyekre.

A mohácsi csata után Erdély Szapolyai János országgrésze lett, Buda elfoglalása után pedig a szultán – a Havasalföldi és a Moldvai román fejedelemségekhez hasonlóan hűbéres állammak tekintette. Többször próbált egyesülni a Habsburgok uralta királyi Magyarországgal – e kísérletekre a török mindig nagy hadjáratokkal válaszolt –, s végül a speyeri egyezmény (1570) rögzítette különállását. Az Erdélyi Fejedelemség török hűbéres állam volt, szinte teljes belső önállósággal. Területe a hozzá kapcsolódó magyarországi részekkel (Partium), majd a Bethlen Gábor által megszerzett hét vármegyével jelentősen megnőtt. Az erdélyi fejedelmek támogatták a magyarországi rendek Habsburg-ellenes fellépését, és védtek a protestáns vallásokat. A XVII. század közepén II. Rákóczi György törökkel nem egyeztetett lengyelországi kalandja után a törökök feldúlták. A XVII. század második felében Erdély határán szerveződtek a kuruc mozgalmak. A török kiűzése után a Habsburgok Erdélyt Magyarországtól különálló területként kormányozták (Diploma Leopoldinum), de rendi berendezkedését meghagyták.

Fehérvár: gyakori magyar városnév, A Földrajzi nevek etimológiai szótára szerint a „fehérvár” fehér kőből épült várat jelentett, s ez rangos településre enged következtetni. Később a településnevet megkülönböztető előtagokkal használták: Székes- (a királyi székhelyre utal), Gyula- (az Erdélyt a X. században uraló törzsfőre utal), Nándor- (a bolgárok népnevére – nándorok – utal).

Székesfehérvár a Duna és a Balaton között, fontos kereskedelmi utak találkozásánál fekvő város. Várát Géza fejedelem építtette, majd várispánság központja lett. Szent István királyi székhelyé tette, s hatalmas bazilikát építtetett itt, amely a magyar királyok koronázó- és temetkezőhelye lett (43 királyt koronáztak és 15 királyt temettek el itt). Fejlődését segítette, hogy a városnál találkozott a jeruzsálemi zarándokút két ága. A XIV. századig a magyar királyság fővárosának tekinthető, ahol a királyok évente kétszer törvénykezési napot tartottak. Itt adták ki az Aranybullát. Buda eleste után török kézre került, s a XVII. század végéig török uralom alatt maradt.

Firenze: itáliai városállam, Toscana központja. Textilipara és bankárai szereztek hírnevet a városnak. A leg-híresebb bankárcsalád a Mediciek a XIV. század közepén megszerezték a hatalmat, s a köztársasági államforma fennmaradása mellett egyeduralmuként irányították a várost. A fénykort a XIV–XV. század jelentette, amikor egész Toscana az uralma alá került, s a városban felvirágozott a reneszánsz művészet. Alkotott itt Masaccio, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffaello, Botticelli. Firenze híres költője Dante és Petrarca. A Mediciek szolgálatában állt Niccolò Machiavelli, aki A fejedelem című művében megrajzolta a jó önkényuralmú ideálját.

Flandria: Németalföldnek a Rajna torkolatától délre elterülő vidéke, mely gazdagságát a Hanza kereskedelemnek köszönhette. Városaiban (pl. Gent, Brügge, Antwerpen) magas színvonalú textilipar (posztóipar) jött létre a XIII. századra. Európa egyik legfejlettebb, leginkább városias területe volt. A középkorban az angol és a francia királyok vetélkedtek a Flandria fölötti befolyásért, ami több háborúhoz is vezetett. A XV. században házasság révén a Habsburgok szerezték meg.

Genf: francia nyelvű város a Genfi tó partján. Svájc területén van, de a középkorban önálló volt. Fontos kereskedelmi központ volt. Genfben fejtette ki hitújító tevékenységét Kálvin János, aki 1541-től prédikátorként nagy befolyással volt a város vezetésére és polgárainak életére. Működött itt protestáns egyetem, s a Genfben szervezett egyház mintául szolgált az európai református egyházak számára. Itt égették meg Servet Mihályt.

Genova: fontos kikötő- és kereskedőváros Itália északnyugati részén, a Ligur-tenger partvidékén. Önálló városköztársaság lett, s hosszú harcot folytatott Velencével a levantei kereskedelemről való részesedésért. Fénykorát a XIII. században élte, majd Velencével szemben háttérbe szorult. A XIV. század közepén Genova kikötőjébe hozták be a pestist a hajósok a Fekete-tenger partvidékéről, így városból indult ki az egész Európán végigsöprő pestisjárvány.

Győr: város a Duna, a Rába és a Rábca találkozásánál. Helyén más a római korban város állt (Arrabona). Szent István püspökséget alapított a városban, s vára ispánság székhelye lett. A török korban a püspöki székhely végvárrá vált: a Bécs felé vezető utat védte. Ezért a várat korszerű védművekkel látták el. A tizenöt éves háborúban a török megszerzte a várat (1594), de Pálffy Miklós rövidesen visszafoglalta azt (1598). Katonai szerepe a török kor végéig megmaradt. A Rákóczi-szabadságharc idején a mindvégig a császáriak kezén maradt. Az eredetét a XI. századig visszavezető győri székesegyházban őrzik Szent László hermáját (fej alakú ereklyetartóját), amely Nagyváradról a török korban került a városba.

Hanza-városok: az Északi- és a Balti-tenger partvidékének kereskedelmét lebonyolító városok, amelyek kereskedelmi és politikai érdekeik érvényesítése miatt szövetségre léptek egymással a XII. században. (Az elnevezés a német „hanse” szóból ered, amelynek jelentése: csapat, kíséret.) A szövetség központja Lübeck volt, s a XIII–XIV. században egyre bővült. Fénykorában, a XIV. században a Hanzának már kb. 160 tagja volt, és a kereskedelmi lerakatokat is tekintve a szövetség hatóköre Londontól Novgorodig, dél felé pedig Krakkóig terjedt. Közös mértékrendszert, pénzt és hajóhadat hoztak létre, s gazdasági politikai befolyásuk az egész balti és észak-atlanti térségben érvényesült. Dánia, Svédország és Norvégia a Hanza hatalma ellen hozta létre a kalmari uniót (1397). A skandináv államok megerősödése, majd az atlanti hajózás fellendülése meggyengítette a Hanza-szövetséget, amely formálisan a XVII. század közepéig létezett.

Havasalföld: a Déli-Kárpátoktól a Dunáig terjedő terület, amelyet a pusztai népek (besenyők, úzok, kunok) uraltak a XII. századig, majd Magyarország függőségébe került. A XII. századtól egyre erőteljesebbé vált a Bolgár Birodalom területéről a románok (vlachok) betelepülése. A XIV. század elején kialakuló román állam uralkodói fel akarták számolni a magyar királyok fennhatóságát (1330-ban Basarab vajda vereséget mért I. Károly király seregére), később azonban többnyire elismerték a hűbéri függőséget. A török megjelenésével Havasalföld fontos ütközőállammá vált, fejedelmei pedig hol a magyar, király hol a szultán hűbéresének vallották magukat. A XVI. században Havasalföld végleg török vazallus állam lett. A XVI. század végén Vitéz Mihály vajda a török ellen fordult, s az erdélyi sereggel (melynek vezére Bocskai István volt) egyesülve Gyurgyevónál legyőzték a nagyvezírt (1595). Vitéz Mihály seregével beavatkozott az erdélyi belső küzdelmekbe: célja az volt, hogy Erdély a Habsburgok oldalán maradjon, s folytassa a török elleni háborút. Mikor túl nagy lett a befolyása, a Habsburgok hadvezére, Basta megölette (1601). Havasalföld a török Magyarországról való kiűzése után is török függőségben maradt, egészen a XIX. századig.

Horvátország: a Száva és Dalmácia között elterülő délszláv államot a frank fennhatóság megszűnése után, a IX. század közepén alapították, s a X. század elején vált nyugati keresztény királysággá. Amikor a horvát uralkodó utód nélkül halt meg (1089), a trónharcok törtek ki. Végül a horvát király özvegye, aki Szent László nővére volt, öccsétől kért fegyveres segítséget. László elfoglalta Horvátországot (1091), s unokaöccsét, Álmos herceget nevezte ki horvát királynak. Néhány év múlva Könyves Kálmán Álmos helyett fölvette a horvát királyi címet (1002), s ettől kezdve 1918-ig a két ország perszónálunióban volt egymással. Horvátország belügyekben megtartotta önállóságát, s élén a magyar királyok által kinevezett bánok álltak.

Jeruzsálem*: város Palesztinában, amely a zsidó, a keresztény és az iszlám vallásnak egyaránt szent helye. A VII. században az arabok hódították meg, a XI. század második felében pedig az ugyancsak iszlám vallású szeldzsuk törökök fennhatósága alá került. Ekkortól a keresztény zarándoklatokat fokozott mértékben akadályozták, ami kiváltotta a kereszties hadjáratokat. Az első kereszties hadjárat serege 1099-ben foglalta el a várost. Jeruzsálem lett a központja az itt alapított kereszties államnak (Jeruzsálemi Királyság), amely sajátos hűbériséggel jellemezhető. Szaladin egyiptomi uralkodó 1187-ben megszerezte Jeruzsálemet a muszlimok

számára. A keresztények egy ízben rövid időre még visszafoglalták (1229-ben), de 1244-ben végleg a mohamedánoké lett. Érdekes, hogy sok középkori térkép Jeruzsálemet tette a világ központjává.

Karlóca: szerb népességű település a Duna jobb partján, nem sokkal a Tisza torkolatától délnyugatra. 1699-ben itt kötötték meg a Habsburgok és a szultán követői a török elleni háborút lezáró békeszerződést. Ennek eredményeként Magyarország – a Temesköz kivételével – felszabadult a török uralom alól.

Kárpát-medence*: a Kárpátok hegykoszorúja által védett térség, amely a középkorban megegyezett Magyarország területével. A középkori utazók ritkán lakott területnek írták le, de méltatták vizekben, halakban, vadakban való bőségét.

Kassa: város a Hernád völgyének fontos kereskedelmi útvonala mellett. A tatárjárás után szászok telepedtek le a városba, amely jelentős kiváltságokat kapott IV. Bélától – többek között erős városfalakat emelhetett. 1311-ben I. Károly Aba Amadé nádornak adományozta Kassát, de a föllázadt polgárok megölték a főurat. A király megbocsátott, és az időközben Csák Mátéhoz pártolt Abákat a város polgáraival szövetségben győzte le a település közelében, Rozgonyinál (1312). A visegrádi királytalálkozó után Kassa kulcsszerepet játszott az orosz, lengyel, cseh és sziléziai területek Alfölddel és a Balkánnal folytatott kereskedelmében, s céhes ipara is jelentősen fejlődött. Nagy Lajos szabad királyi várossá emelte, s az országban elsőként címerhasználati jogot adott Kassának. A XV. században az ország egyik leggazdagabb városa, textilipara országos hírvű. A török korban jelentősége megmaradt: a Felvidék keleti résznek katonai-igazgatási központja, s 1596 után az egri püspök székhelye. A városban – amelynek nyomdája is volt – már korán tért hódított a reformáció, ami hitvitákat, vallási összeütközéseket okozott. Közlekedésben, kereskedelemben betöltött kulcsszerepe miatt az erélyi fejedelmek és a Habsburgok is a város birtoklására törekedtek. Kassa volt Bocskai székhelye, majd a Habsburgok ellen hadakozó Bethlen Gábor főhadiszállása és Thököly Imre Felső-magyarországi Fejedelemségének a központja. A Rákóczi-szabadságharc idején a kurucok már 1704-ben elfoglalták, s itt nyomtatták Rákóczi latin nyelvű hírlapját, a Mercurius Hungaricumot.

Kasztília: az Ibériai-félsziget központi területét és a Földközi-tenger déli partvidékét elfoglaló állam. Az arabok elleni védekezésül sok erőd épült itt, az ország neve is azt jelenti: várak földje. Az arabokkal szembeni harc során a XII. századtól a félsziget legjelentősebb állama lett. Az Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella házasságát követően létrejött (1479) Spanyolországnak is Kasztília lett a hatalmi központja.

Körmöcbánya: bányaváros a Felvidéken, az ún. alsó-magyarországi bányavárosok egyike. A XIV. század elején német bányászok érkeztek ide, s bányavárosi kiváltságokat kapott I. Károlytól. Az aranybányászat központja volt. I. Károly itt hozott létre pénzverőkamrát, s itt kezdték meg az értékálló aranyforintok verését (emiatt ezt a pénzt körmöci aranynak is nevezték). Nemesfém bányái a XVI. századra jórészt kimerültek, de a pénzverés és erődítései miatt jelentősége megmaradt. Fejlett volt céhes ipara is.

levantei kereskedelem útvonala: a Földközi-tenger keleti medencéjének területeit (Kis-Ázsia, Szíria, Palesztina, görög területek, Egyiptom) Itáliával összekötő kereskedelmi útvonal. Legjelentősebb városai: Genova, Velence, Konstantinápoly. A levantei kereskedelem kezdetben bizánci és arab, később itáliai kereskedők kezében volt. Szállított termékek keletről: fűszerek, selyem, különleges szövetek, illatszerek, festékek, rabszolgák – nyugatról. posztó, lenvászón, bársony, érc, fegyverek, méz, borok.

Linz: város Felső-Ausztriában, a Duna mentén. I. Rákóczi György itt kötött kedvező békét a Habsburgokkal (1645), amelyben megerősítették a bécsi béke pontjait, és kiterjesztették a vallásszabadságot a jobbágyokra is. Bécs 1683-as ostromakor a Habsburg udvar Linzbe menekült.

London: római előzményekre épülő város a Temze partján, amely a IX. század utolsó negyede óta királyi székhely, s az Angol Királyság fővárosa. A virágzó középkorban élénk kereskedelmi forgalom jellemezte – a Hanzának is volt itt lerakata. A XV. századra Európa legnépesebb városai közé emelkedett. A XVI. századtól a hajózási útvonalak áthelyeződése az Atlanti-óceánra óriási lehetőségeket biztosított a jó kikötőjű (a Temze tölcserforkolata) városnak, ahol egyre több tőkés vállalkozás telepedett meg. A XVII. század közepén a város lakosságának szerepe volt abban, hogy a parlament végül meghátrálásra kényszerítette I. Károly királyt. 1664–1666 között nagy pestisjárvány, 1666-ban pedig hatalmas tűzvész pusztított a városban, amely ezek után az akkor korszerű építészeti elvek szerint épült újjá.

Milánó: város Észak-Itáliában, Lombardia központja. A Római Birodalom császára Constantinus itt kiadott rendeletével tette más vallásokkal egyenrangúvá a kereszténységet (313), s rövidesen jelentős keresztény püspökség székhelyévé vált. A középkorban a Német-római Császársághoz tartozott, s a XI. század közepén császárok ellen föllépő lombard városszövetség vezetője. Fejlett volt a textilipara. A XIV. században a Viscontiak egyeduralmat szereztek a városban, s e század végén megalakult a Milánói hercegség. A XV. század közepén a Sforzák egyeduralma következett, a XVI. század első felében pedig spanyol uralom alá került. A spanyol örökösödési háborút lezáró békeszerződésben az osztrák Habsburgoké lett.

Mohács: település a Duna közelében. A XV. század második felétől mezőváros. 1526. augusztus 29-én Mohács határában a magyar sereg, amelynek főparancsnoka Tomori Pál volt, döntő vereséget szenvedett a Szulejmán szultán vezette hódító török hadaktól.

Moldva: a Keleti-Kárpátoktól keletre, a Dnyeszterig terjedő terület. A XIV. századra fejlődött önálló román fejedelemséggé, amely hol magyar, hol lengyel befolyás alatt állt. A XVI. századtól kezdve török vazallusállam lett. A XVI–XVII. században jelentősebb számú magyar kivándorló is meg telepedett a területen.

Muhi: település a Sajó tiszai torkolata közelében. 1241 áprilisában a IV. Béla irányítása alatt álló magyar sereg megsemmisítő vereséget szenvedett a Batu kán vezetésével előretörő tatár hadaktól.

Nagyszombat: város a Felvidék nyugati részén, a Vág folyó völgyében közelében. A középkorban szabad királyi város, jelentős kereskedelmi forgalommal. Amikor a törökök elfoglalták Esztergomot (1543), az esztergomi érsek székhelye lett. 1635-ben Pázmány Péter esztergomi érsek a városban egyetemet alapított, amelynek jogutódja (a budapesti ELTE) ma is működik. 1704 decemberében Nagyszombatnál szenvedett vereséget Rákóczi kuruc serege a császáriaktól.

Nándorfehérvár (ma Belgrád): a Duna és a Száva találkozásánál épült város és vár. A középkor kezdetén fontos bizánci végvár, majd a bolgárok szerezték meg, s a XI. század kezdetétől ismét Bizáncé. A magyar királyok többször harcoltak itt a bizánciak ellen (pl. Salamon, III. István), de tartósan csak a XIII. század első felétől tartozott Magyarországhoz. A XV. század elején Zsigmond a szerb fejedelemnek adományozta, aki Szerbia fővárosává építette ki. 1426-ban Zsigmond magyarországi birtokokért cserébe megkapta a szerb fejedelemtől, s a dunai utat őrző fontos vár az egész magyar déli végvárrendszer kulcsa lett. 1456-ban Hunyadi János felmentő seregének köszönhetően Szilágyi Mihály megvédte a várat a törökkel szemben. 1521-ben I. Szulejmán elfoglalta, s ezzel megnyílt az út a támadó hadak előtt az ország belseje felé. A török elleni felszabadító háború során 1689-ben szerezték vissza a keresztények, de néhány év múlva a törökök visszafoglalták, s egészen a XIX. századig török kézen maradt.

Németalföld: a Rajna torkolatától északra és délre elterülő történelmi táj, amely a Hanza-kereskedelemnek és a textiliparnak (posztóipar) köszönhetette gazdagságát. A frank fennhatóság után a Német-római Birodalomhoz tartozott, majd a XIV–XV. században a Burgund hercegség uralma alá került, s ekkor a lovagi kultúra és a művészetek egyik központja Európában. A XV. század végén örökségként a Habsburgok birtoka, s mikor I. Károly megszerezte a spanyol trónt, spanyol terület lett. Adóként több arany került innét Spanyolországba, mint az amerikai gyarmatokról. A XVI. században Németalföldön elterjedt a kálvinizmus. A spanyol vallásüldözés és a magas adóztatás miatt a németalföldi lakosság föllázadt. Az északi tartományok a szabad-

ságharc során (1567–1609) kivívták függetlenségüket, míg a déli területek spanyol kézen maradtak. A spanyol örökösödési háború után ez a déli rész az osztrák Habsburgoké lett.

Német-római Császárság*: nagy kiterjedésű, de nem egységes állam a középkori Európában. A X. század közepén alakult ki, amikor I. Ottó Itália északi területeit megszerezve Rómában a pápával császárrá koronázta magát (962). A birodalmat sok nép, sok tartomány alkotta, ezért a hűbériség, majd a gazdasági fejlődés nyomán megerősödő városok és a kibontakozó rendiség nem az egységet, hanem a széttagoaltságot erősítették. Az investitúraharcban (XI–XII. század) a császárok elveszítették a pápákra gyakorolt befolyásukat, s birodalmon belüli tekintélyük is megrendült. A nagy tartományurakkal szemben a császárok a saját birtokaikra és törzsterületükre (pl. Habsburg Rudolf Ausztriára, a Luxemburgok Csehországra) támaszkodtak, ott próbálták erősíteni a központi hatalmat. IV. (Luxemburg) Károly császár a Német Aranybullával (1356) szabályozni akarta a megosztottságot (pl. a hét választófejedelem kijelölése). A XV. század elején jelentkező huszita mozgalom vallási és nemzeti alapú szembenállást jelentett a császári hatalommal. A XV század közepétől (1438) a császári címet a Habsburgok birtokolták, akik a birodalom keretein kívül eső államok uralkodói is voltak, ám ezek erőforrásait csak ritkán használhatták fel császári hatalmuk erősítésére. A XVI. században a reformáció tovább erősítette a birodalom széttagoaltságát: megjelentek a katolikus és a protestáns fejedelmek ellentétei. A széttagoalt Német-római Császárság a megerősödő szomszédos hatalmak (Franciaország, Svédország) vadászterületévé vált. A császárságon belüli konfliktusok végül európai méretű összecsapáshoz, a harmincéves háborúhoz vezettek, amelynek pusztításai főleg birodalmi területeket érintettek (lakosságának kb. a harmada pusztult el). A háborút lezáró vesztfáliai békék (1648) szentesítették a Német-római Császárság széttagoaltságát (területén 294 független állam létezett), s névlegessé tették a császári hatalmat. Folytatódottak a franciák (XIV. Lajos) hódításai. A széttagoalt birodalomban azonban megfigyelhető két hatalmi központ kialakulása: az egyik Brandenburg-Poroszország, a másik a Habsburgok dunai monarchiája (Ausztria).

Nikápoly: város az Al-Duna jobb partján az Olt torkolatával szemben. 1396-ban a város határában szenvedett súlyos vereséget a Zsigmond magyar király által toborzott keresztény sereg Bajezid szultán hadától.

Ónod: település és vár a Sajó és a Hernád találkozásánál. 1707-ben a várral szemközti mezőn a kurucok országgyűlést tartottak, amelyen kimondták a Habsburg-ház trónfosztását.

Oxford: angliai város Londontól nyugatra. Itt alapították az első angol egyetemet (1167). A XIV. században itt tanított John Wycliff, aki lefordította angol nyelvre a Bibliát.

Pápai Állam (Egyházi Állam, Vatikán)*: terület Itália középső részén, amely fölött a római pápa világi hatalma érvényesült. 756-ban alakult. A pápának a XI. század közepére sikerült megszabadulnia a német-római császároktól való függőségből. (1059-ben szabályozták a pápaválasztás rendjét, kizárva a császárt a folyamatból.) Az investitúraharc idején (XI–XII. század) a császári csapatok feldúlták, majd a XIII. század eleji fénykor következett. A nyugati egyházszakadás idején (1378–1417 között), amikor kérdésessé vált, hogy a székhelyét Avignonba áthelyező pápa, vagy a Rómában megválasztott másik pápa a katolikus egyház feje, a Pápai Államban is belharok dúltak. Az itáliai városállamok XV–XVI. századi háborúi, illetve a spanyol–francia háborúk a Pápai Államot is érintették (1527-ben pl. spanyol zsoldosok pusztították el Rómát). A reneszánsz és a barokk korban a Pápai Állam más itáliai államokhoz hasonlóan bőkezű megrendelésekkel támogatta a művészeteket, ugyanakkor a pápai államapparátus az ellenreformációt szolgálta.

Párizs: a Francia Királyság fővárosa a Szajna partján. A római korban nem jelentős város, de a Merovingok idején (VI–VII. század) már a Frank Birodalom központja volt. A IX. században többször érték normann betörések. A XI. századtól a francia királyok székhelye, de igazán II. Fülöp Ágost uralkodása alatt (XII. század vége–XIII. század eleje) vált fővárossá, a királyi palota (Louvre) kiépítésével. A százéves háborúban az angolok megszállták (1430–1453). Már XV. századtól kezdve Európa egyik legnépesebb települése. A XVI. század második felében a francia vallásháborúk egyik fő színtere (Szent Bertalan éji mészárlás, 1572).

IV. Henrik Párizs megszerzése érdekében tért át a katolikus hitre (1593). A francia abszolutizmus idején a királyi udvar Versailles-be költözése nem akasztotta meg a város gazdaságának gyors fejlődését.

portugál gyarmatok: a Portugália fennhatósága alatt levő Európán kívüli területek. A spanyoloktól eltérően a portugálok nem törekedtek nagy területek megszállására, inkább kereskedelmi telepeket, s ezek védelmére erősített városokat építettek. A legjelentősebb portugál gyarmatok: az amerikai kontinensen Brazília, Afrikában a mai Angola és Mozambik partvidéke, Ázsiában több kereskedelmi telep Indiában (pl. Goa) és Kínában (Macao).

Pozsony: város és királyi vár a Duna bal partján, nem messze Ausztria és Magyarország határától. A IX. században morva erődítmény, majd a honfoglaló magyarok ezen a helyen mértek vereséget a németekre – ez volt a honfoglalás záró eseménye (907). A középkorban várispánság és végvár nyugat felé, amelyet a németek többször megostromoltak. (A legenda szerint Búvár Kund a Pozsonynál fúrta meg a várat ostromló német császár hajóit 1052-ben.) A XV. század elejétől szabad királyi város. Mátyás király egyetemet alapított itt (1467), de ez csak rövid ideig működött. A török korban a város a királyi Magyarország fővárosa lett: Bécshez közeli helyzete és várának védelme miatt a Habsburg uralkodók ide telepítették a magyar ügyeket intéző központi hivatalokat (pl. magyar kancellária, magyar kamara), többnyire itt ülésezett a magyar országgyűlés, és itt koronázták meg a magyar királyokat.

Prága: a Cseh Királyság fővárosa. A megerősített város a X. században a Přemysl-dinasztia központja, s püspöki székhely. Kedvező földrajzi fekvése miatt gyorsan fejlődött kereskedelme és ipara, s egyre több német telepes érkezett a városba. Középkori fénykorát XIV. században élte, amikor IV. (Luxemburgi) Károly cseh király és német-római császár Prágát választotta székhelyéül. Nagy építkezései mellett ő alapította a prágai egyetemet (1348), amely Közép-Európa első ilyen intézménye volt. Prágában robbant ki a huszita felkelés (1419). 1526 után a város a Habsburgok birodalmának része lett. II. Rudolf császár Prágába tette át székhelyét, így a város a XVII. század első feléig (II. Mátyás haláláig) a birodalom központja, virágzó kulturális és tudományos élettel (egy ideig itt dolgozott Kepler is), de erősödött az ellenreformáció is. Emiatt Prágában felkelés tört ki, (1618), ami a harmincéves háború kitöréséhez vezetett. 1620-ban a város melletti Fehér-hegyen győzte le a Habsburg sereg a cseh felkelőket.

Rigómező: zárt medence, nagy füves síkság a Balkán nyugati részén, Koszovó területén (Koszovó polje). 1389-ben itt mértek döntő vereséget az oszmánok a szerbekre – a véres csata az önálló Szerbia bukását jelentette. 1438-ban itt győzte le Hunyadi Jánost – több napig tartó csatában – a török sereg.

Sárospatak: város és vár Északkelet-Magyarországon, a Bodrog partján. A török időkben emelkedett jelentősebb szerepre, mint a Perényiek, majd a Rákócziak központja. A Perényiek reneszánsz stílusú épületrészekkel bővítették a várat. A XVI. század harmincas éveiben a városban jelentős református iskola jött létre, ahol a XVII. század közepén néhány évig a híres pedagógus és tudós, Comenius is tanított. A Rákóczi-szabadságharc során 1708-ban a kurucok Sárospatakon tartottak országgyűlést, amelyen kimondták, hogy a nemesek is kötelesek adót fizetni.

Selmecbánya: bányaváros a felvidéken, az ún. alsó-magyarországi bányavárosok egyike. Az ide érkező német telepesek IV. Bélától kaptak városi kiváltságokat. Selmecbánya a középkorban elsősorban az ezüstbányászatáról volt híres.

spanyol gyarmatok: a Spanyolország fennhatósága alatt levő Európán kívüli területek. Az amerikai kontinens középső és déli része – Brazília kivételével – szinte teljes egészében spanyol kézbe került a XVI. században. Afrikában kisebb part menti területek, míg Ázsiában a Fülöp-szigetek álltak spanyol uralom alatt. A spanyolok először gyarmataik természeti kincseit aknázták ki (bányászat), majd ültetvényeket létesítettek.

Spanyolország: Kasztília és Aragónia egyesülésével létrejött királyság (1479) az Ibériai-félszigeten. A nagy földrajzi felfedezések után megerősödött a királyi hatalom, s Spanyolország – ahol 1516 óta a Habsburgok uralkodtak – Európa vezető hatalmává vált. A spanyol abszolutizmus azonban nem a hazai gazdaság fejlődésén alapult, hanem az amerikai gyarmatok és Németalföld kizsákmányolásán. A magas behozatal miatt az országból kiáramlott az arany, s ez gazdasági hanyatláshoz, majd Spanyolország hatalmi helyzetének megengedéséhez vezetett. A XVI. században a spanyolok sokat háborúztak Habsburgok túlhatalma ellen föllépő Franciaország ellen (Itáliában és francia területeken is), majd a spanyol uralom ellen föllázadó Németalföld ellen. A Földközi-tenger medencéjében sikerült megállítaniuk az oszmán előretörést (lepantói csata, 1571), az Anglia elleni tengeri támadás azonban kudarcba fulladt (a Nagy Armada veresége, 1588). A XVI. század végén meghódította Portugáliát (a spanyol fennhatóság a XVII. század közepén szűnt meg), de a tengereken a spanyolok mindinkább háttérbe szorultak az angolokkal, a hollandokkal és a franciákkal szemben. A XVIII. század elején a spanyol Habsburgok kihalása újabb nagy európai háborút eredményezett (spanyol örökösödési háború). Ebben Spanyolországot további veszteségek érték (pl. át kellett adnia az angoloknak Gibraltárt).

Svájc: államszövetség az Alpok nyugati vidékén. Az itt áthaladó, Európa északi részét Itáliával összekötő hágók fontossá tették e területet. A XI. század első felében a Német-római Császárság része lett. A XIII. században a német császárok az itt élő parasztságnak különböző szabadságjogokat adtak. Ezt közvetlen földesuraik, a Habsburgok nem ismerték el, ezért három öskanton (Schwyz, Uri és Unterwalden) szövetséget kötött szabadságuk védelmére. A Morgarteni csatában (1315) a kantonok gyalogos serege legyőzte a Habsburgok lovagi seregét. Ezután további kantonok és városok csatlakoztak a szövetséghez, amelynek több csatát kellett vívnia a függetlenségért. Svájc önállóságát végül I. Miksa császár ismerte el 1499-ben, de a Német-római Császárságból való formális kiválását csak a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békében rögzítették. A függetlenségért folyó harcban megedződött svájci parasztok egész Európában keresett zsoldosok voltak, s közülük toborozták a pápák testőrségét is. Svájcban a reformáció több irányzata megjelent, de végül a kálvini elveken alapuló református egyház terjedt el.

Szatmár: magyar vármegye és város a Tisza felső folyásánál. Már az Árpád-korban vár állt itt. 1711-ben Szatmáron kötötték meg a Rákóczi-szabadságharcot lezáró békét.

Szécsény: város Nógrádban az Ipoly partján. 1705-ben kuruc országgyűlést tartottak itt, amelyen megválasztották II. Rákóczi Ferencet vezérlő fejedelemmé, s meghatározták a kuruc állam kereteit, a rendi konföderációt.

Szentföld: Jeruzsálem és vidéke, Jézus életének színhelye. A XI. században induló keresztes hadjáratok célja a Szentföld felszabadítása a mohamedánok uralma alól, majd az itt alakult keresztény államok megvédése.

Szentgotthárd: település a Rába partján. Itt állította meg, illetve győzte le a török főerőket Montecuccoli császári főparancsnok 1664-ben.

Szentpétervár: város a Néva torkolatánál. A Nyugat felé tengeri összeköttetést kereső Nagy Péter alapította 1703-ban, az északi háborúban (1700–1721). A cár bel- és külpolitikai törekvéseit is jelezte, hogy Moszkva helyett Szentpétervárt tette Oroszország fővárosává. Rövidesen gyönyörű barokk paloták és templomok épültek a városban, a közlekedést pedig csónakkal bejárható csatornák segítették (ezért is nevezik Szentpétervárt észak Velencéjének). A város hátránya, hogy kikötője a téli időszakban általában befagy.

Szerémség: történelmi tájegység a Duna és a Száva határolta területen. A középkorban fejlett mezőgazdasági terület, különösen szőlő és bortermelése híres. (A magyar borok közül elsőként s szerémségi borok váltak híressé.) A XV. századtól a török betörések s a végvári küzdelmek színtere. A török uralom alatt magyar lakossága jelentős részben eltűnt, s a magyarok helyére szerbek érkeztek. A karlócai béke után a Határőrvidék részévé vált.

Szigetvár: a Dél-Dunántúl mocsarakkal is védett jelentős végvára. Az 1556-os sikertelen török ostrom után 1566-ban a szultáni főserég zárta körül, s Zrínyi Miklós védelmezte. Zrínyi és katonáinak hősi halála után (a török ágyúk által lerombolt a várfalakat elhagyva kézitüskéiben estek el) a várat a török elfoglalta és a hódolt-ság egész időszakában birtokolta. Az ostrom alatt Szigetváron hunyt el I. Szulejmán szultán.

Szilézia: a Szudéták északi előterében, Odera folyó mentén húzódó történelmi tájegység. A közeli ásványkincsek (főleg réz) és a kereskedelmi utak miatt a területen fejlett városok (pl. Breslau/Wrocław) alakultak ki. A X. században Lengyelország része, de amikor az ország XII. században részekre tagolódott, Szilézia hercegei elismerték a Német-római Birodalom fennhatóságát. 1241-ben feldúlták a tatárok. A XIV. századtól a cseh korona alá került, s ekkor már jórészt németek lakták. A lengyel király éppen az I. Károly által szervezett visegrádi találkozón (1335) mondott le Szilézia birtoklásáról a cseh király javára. A XV. században egy ideig I. Mátyás magyar király uralma alatt állt (1469–1490). 1526 után a cseh korona révén jutott a Habsburgok kezébe, s vált birodalmuk legfejlettebb területévé.

Temesvár: város a Délvidéken, a Temes folyó partján. Árpád-korban épült vára először az Anjouk idején vált jelentőssé: a kiskirályok elleni harcra készülődő I. Károly itt rendezte be udvartartását. Zsigmond országgyűlést tartott itt (1397), amelyen a török veszély miatt átalakították a magyar hadszervezetet (telektonaság). A Dózsa György által vezetett keresztiesek (parasztfölkelők) megostromolták a várat, de a felmentésére érkező Szapolyai János legyőzte a fölkelőket. Dózsát Temesvárott végezték ki. A törökök 1552-ben foglalták el, és vilajet központtá tették. A karlócai békével Temesvár (és a Temesköz) az Oszmán Birodalom része maradt, s a császári sereg csak 1716-ban foglalta vissza. (A Temesköz az 1718-as pozsareváci békével került vissza Magyarországhoz.)

Várad: város a Sebes-Körös partján. Szent László megerősítette, és ide helyezte át Biharból a püspöki székhelyet. Lászlót a váradi székesegyházban temették el, s sírja zarándokhellyé vált. (Később ide temetkezett Zsigmond király.) Egy ideig váradi püspök volt Vitéz János, és itt kezdte egyházi pályáját Janus Pannonius. A mohácsi csata után az egymással versengő Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd Váradon kötött egyezséget az ország egyesítése érdekében (1538). Várad a török korban Erdély modern, jól kiépített végvára volt, s a váradi főkapitánynak esetenként fontos politikai szerep is jutott (egy ideig Bocskai István is viselte ezt a tisztséget). 1660-ban a város közelében szenvedett vereséget a töröktől II. Rákóczi György erdélyi fejedelem, aki sebesülésébe s a városban halt bele. A török 1660-ban elfoglalta, és közigazgatási központtá tette.

Velence: a középkor kezdetén (V–VI. század) az Adriai-tenger lagúnái közé menekülő lakosság által létrehozott város. Az épületeket facölöpökre emelték, az épületek között pedig csatornákon zajlik a közlekedés. A VII. században a város bizánci fennhatóság alá került, de függősége Bizánctól egyre formálisabbá vált. (A Bizánc által kinevezett helytartóra utal a várost vezető dózse címe, amely a dux [=herceg] szóból ered.) Az önállóvá válás fontos lépése, hogy a IX. század első harmadában Alexandriából Velencébe hozták Szent Márk evangélista ereklyéit – Márk a város védőszentje és jelképe lett. A frankok, majd a kalandozó magyarok sem tudták elfoglalni Velencét, amelynek jelentőségére utal, hogy Szent István húga Orseolo Ottó dózse felesége lett (fiuk Péter pedig István utóda a magyar trónon). Az önállósodó köztársaság hatalmi berendezkedése évszázadok során alakult ki: a IX. századtól a várost irányító dózsét bizánci kinevezés helyett a város előkelő családjai választották, aki a XI. századtól osztozott a hatalomban (főleg a törvényhozásban) a Nagytanáccsal (Bölcsék Tanácsa), majd a XIV. század elejétől a szűk körű Tizek Tanácsával, amelynek joga volt a dózse leváltására és elítélésére is. Velence a XII. századra a levantei kereskedelem vezető hatalmává vált, amelyet hajóhada és az Adrián, illetve a Földközi-tenger keleti medencéjében kiépített támaszpontjai (pl. Kréta) is biztosítottak. Kulcsszerepet játszott a kereszties háborúkban (pl. Konstantinápoly elfoglalása 1204-ben), és hosszas küzdelmet vívott Magyarországgal a dalmáciai városok birtoklásáért (lásd Dalmáciánál). Kereskedelmi és hatalmi érdekeit a középkor egyik legjobb diplomáciai hálózata érvényesítette. Velence részt vett az itáliai városállamok egymás elleni háborúiban, és a XV. században kiterjesztette hatalmát Észak-Itália jelentős szárazföldi területeire. A városköztársaság a XV–XVI. században élte fénykorát, amit hatalmas építkezései is jeleztek. A nagy földrajzi felfedezések után az atlanti kereskedelem fellendülésével és a nyugat-európai abszolutizmusok megerősödésével azonban elkezdődött a város lassú hanyatlása. Velence a

XVI–XVII. században még jelentős szerepet vállalt a török elleni küzdelmekben (pl. részt vett a lepantói csatában), és önállóságát a XVIII. század végéig megőrizte.

Versailles: város Párizs közelében. Az itteni erdős területen álló királyi vadászkastély helyén építtette ki XVII. század hatvanas éveitől XIV. Lajos az udvartarásának otthont adó, és Franciaország hatalmi központját jelentő barokk palota-együttes, mely fényűzésével mintául szolgált az európai udvarok számára.

Visegrád: város és vár a Dunakanyarban. Már a római korban őrtornyok álltak itt. Vára a XI. században épült. Szent László egy ideig itt tartotta fogságban a trónjától megfosztott Salamont. A hatalmában megerősödő I. Károly építtette ki királyi központtá. 1330-ban Zách Felicián itt kísérelt meg merényletet a királyi család ellen, 1335-ben pedig itt találkozott a magyar, a cseh és a lengyel király. Visegrád a XV. században élte fénykorát, amikor I. Mátyás király csodálatos palotát építtetett itt, amely már az itáliai reneszánsz ízlést tükrözte. Buda eleste után a török elfoglalta, végvárrá vált, s a palota jelentős része elpusztult.

Zenta: település a Tisza alsó folyása mentén. Zenta közelében győzte le Savoyai Jenő 1697-ben a török főerőket. Ez teremtett lehetőséget a karlócai béke megkötésére.